

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Bachelorscriptie Taal- & Letterkunde
Bachelor Engels - Nederlands

De zoektocht naar de pius Aeneas in de moderne Nederlandstalige roman
Aeneas of de levensreis van een man van Willy Spillebeen intertekstueel doorgelicht

Ward Peeters

Promotor: Rita Beyers
Assessor: Georges Wildemeersch

Universiteit Antwerpen
Academiejaar 2012-2013

Plagiatverklaring

Ondergetekende, Ward Peeters, student Taal- & Letterkunde Engels - Nederlands, verklaart dat deze scriptie volledig oorspronkelijk is en uitsluitend door hemzelf geschreven is. Bij alle informatie en ideeën ontleend aan andere bronnen, heeft ondergetekende expliciet en in detail verwezen naar de vindplaatsen. Ondergetekende is zich ervan bewust dat deze scriptie gecontroleerd zal worden op de eventuele aanwezigheid van plagiaat.

Antwerpen

19/08/2013

Handtekening:

Ward Peeters

Dankwoord

Vooreerst wil ik mijn promotor, Professor Rita Beyers, bedanken voor haar steun en begeleiding. Zij was een bron van inspiratie en wees me steeds in de juiste richting. Ook dank ik haar voor haar geduld en het werk dat zij in deze scriptie gestoken heeft. In het bijzonder wil ik ook de auteur Willy Spillebeen bedanken voor het verschaffen van enkele ophelderingen over zijn roman.

Ik wil Eline Tack bedanken voor de raad en opheldering die ze mij geboden heeft en voor de toestemming haar interview met Willy Spillebeen te mogen gebruiken uit haar masterthesis aan de Universiteit Gent.

Ook wil ik Jana Declercq bedanken voor de verbetering van deze scriptie en in het bijzonder wil ik mijn zus Jesse bedanken. Zij heeft een bijzonder heldere verbetering geleverd van dit werk en heeft me zo heel goed verder geholpen.

Ik wil mijn ouders bedanken voor de steun die ze me hebben gegeven toen ik het het meeste nodig had.

In het bijzonder wil ik ten slotte mijn vriend Ben bedanken om in mij te blijven geloven en er voor mij te zijn, ook tijdens de moeilijke momenten die een scriptie met zich mee kan brengen.

Bedankt.

Abstract

In Willy Spillebeens roman *Aeneas of de levensreis van een man* (1999) wordt het hoofdpersonage, zoals het past in het oeuvre van de auteur, op een zeer menselijke manier geportretteerd. Hij bezit aspecten die afwijken van het traditionele beeld van de *pius Aeneas*. Zo haat hij zijn vader en heeft hij een ambivalente houding tegenover de goden. Bovendien heeft de omgeving van Aeneas hem een plicht opgedrongen waardoor hij van zichzelf is vervreemd. Deze afwijkingen van de *pius Aeneas* van Vergilius, gepaard met de zeer menselijke gevoelens van het hoofdfiguur, die hem ver van zijn mythische voorganger plaatsen, hebben critici vaak tot de conclusie geleid dat de Aeneas uit Spillebeens roman onmogelijk een bron van *pietas* kan zijn. Door intertekstuele verbanden te leggen, wordt het echter duidelijk dat de auteur het begrip *pietas* een andere invulling heeft gegeven. Hij legt de focus op Aeneas' *humanitas* en de liefde voor zijn volk. Zijn goddelijke plicht en heldendaden, die zo typerend zijn voor zijn portrettering in zowel de *Aeneis* als de *Ilias*, komen daarbij op de achtergrond. Spillebeens Aeneas heeft voor deze invulling van *pietas* een hele levensreis afgelegd waarin hij moest zoeken naar een balans tussen 'plicht' en 'liefde'. Zijn grootste invloeden zijn de onderlinge relaties met reisgenoten en familie, met de vaderfiguur als doorslaggevende factor. Aeneas kan, door toedoen van zijn kinderen en zijn naaste vrienden, op het einde van zijn leven de cyclus doorbreken die hem van zichzelf vervreemde. Hij is in staat eigen beslissingen te nemen omtrent liefde en plicht en kiest ervoor zijn plicht op te nemen ten gunste van zijn volk. Deze invulling van *pietas* is ook bij Vergilius aanwezig, maar dient in de roman van Spillebeens een hoger doel. Aeneas laat het individuele achter zich en neemt het welzijn van de Trojanen als drijfveer voor het vervullen van zijn plicht. De liefde voor zijn volk is de kern van Spillebeens *pius Aeneas*.

Inhoudsopgave

Dankwoord	ii
Abstract	iii
0. Inleiding	1
0.1. Motivatie	1
0.2. Opzet	1
Deel I: Contextualisering	
1. Aeneas of de levensreis van een man	3
1.1. Willy Spillebeen	3
1.2. Opbouw van <i>Aeneas of de levensreis van een man</i>	4
1.3. De Aeneasfiguur	5
1.4. Is de Aeneas van Spillebeen nog een <i>pius Aeneas</i> ?	6
Deel II: <i>Aeneas of de levensreis van een man</i> intertekstueel doorgelicht	
2. De relatie met de vaderfiguur	9
2.1. Aeneas en Anchises, de aftakeling van de vaderfiguur	9
2.1.1. Anchises als raadgever en leider	9
2.1.2. De vlucht uit Troje	11
2.1.3. Anchises als goddelijke leidersfiguur in het leven van Aeneas	13
2.1.4. De dood van Anchises	16
2.1.5. Anchises in de onderwereld	17
2.2. Aeneas en Hector	19
2.2.1. Hector als vaderfiguur	20
2.2.2. De dood van Hector	22
2.3. Aeneas en Polubios	23
2.3.1. Polubios als vaderfiguur	23
2.3.2. De dood van Polubios	24
3. Aeneas als vaderfiguur	26
3.1. Aeneas en Iulus-Ascanius	26
3.1.1. Aeneas als leidende vader	26
3.1.2. Vervreemding van Ascanius	29
3.1.3. De dood van Ascanius	31

3.2. Aeneas en Elissa	33
3.2.1. Elissa als dochter van Aeneas	33
3.2.2. Elissa als Dido	34
3.2.3. Aeneas als lijdende vader bij Willy Spillebeen	37
4. Aeneas en zijn verdere omgeving	39
4.1. Aeneas, Achates en Pallas	39
4.1.1. De vriendschap tussen Aeneas en Achates	39
4.1.2. Aeneas en Pallas	41
4.1.3. De wraak op Turnus	43
4.2. Aeneas en de goden	46
5. Conclusie	50
6. Bibliografie	51

0. Inleiding

0.1. Motivatie

In deze scriptie onderzoek ik de roman *Aeneas of de levensreis van een man* (1999) van Willy Spillebeen tegen de achtergrond van de *Aeneis* van Publius Vergilius Maro. Van kindsbeen af was ik geboeid door de klassieken; de epische verhalen over helden en goden werkten in op mijn fantasie en namen mij mee naar verre, vervlogen tijden. Mijn interesse in deze stof is nooit afgenomen en ik was zeer verheugd dat ik de kans kreeg om dit te kunnen combineren met mijn andere grote passie, de Nederlandstalige literatuur. Ik heb de roman van Willy Spillebeen genomen omdat Rudi Van Der Paardt hem vermeldde in zijn boek *Heilige plaatsen: opstellen over antieke intertekstualiteit* (2007), dat mijn promotor mij had aangeraden. Daarin zegt hij dat de roman zeker de moeite waard is voor verder onderzoek. Ik was zeer geïnteresseerd en nam de opdracht met dank aan.

0.2. Opzet

In mijn onderzoek concentreer ik mij op de opbouw van het hoofdpersonage in *Aeneas of de levensreis van een man*. Critici hebben lang beweerd dat de Aeneas van Spillebeen een personage is dat heel erg afwijkt van zijn antieke voorganger. Zij vermelden hierin vaak het argument dat de Aeneas van Spillebeen geen *pius Aeneas* is, terwijl dat aspect van het hoofdpersonage in Vergilius' *Aeneis* zeer prominent aanwezig is. Door intertekstuele verbanden te leggen en dieper in te gaan op de opbouw van het personage vorm ik een beeld van de manier waarop Spillebeen Vergilius' epos heeft gebruikt en hoe hij de stof van dit klassieke epos in zijn eigen oeuvre heeft ingepast. De hoofdvraag is: hoe heeft Willy Spillebeen het begrip *pius Aeneas* ingevuld in zijn roman *Aeneas of de levensreis van een man*? Hoe past dit in zijn gehele oeuvre en wat rest er nog van de *pietas* uit de *Aeneis* van Vergilius?

Het onderzoek naar het beeld van de *pius Aeneas* bestaat uit drie delen. Vooreerst onderzoek ik het dilemma tussen 'liefde' en 'plicht' in de roman van Spillebeen. Ten tweede kijk ik naar hoe de auteur de menselijkheid van Aeneas weergeeft. Tenslotte belicht ik de dualiteit omtrent geloof en ongeloof. Verder behandel ik de kritieken die op de roman, en dan vooral op de personagevorming, gegeven zijn.

In deze scriptie gebruik ik voor de vertaling van de citaten uit de *Aeneis* de versie van Anton van Wilderode (1973-1975) en voor de *Ilias* de versie van H.J. De Roy Van Zuydewijn (2004)¹. Deze versies werden ook door Willy Spillebeen gebruikt bij het schrijven van *Aeneas of de levensreis van een man*².

¹ Vierde druk, Spillebeen gebruikte de eerste druk uit 1980.

² Spillebeen, 1989: 291.

1. Aeneas of de levensreis van een man

1.1. Willy Spillebeen

Willy Spillebeen werd geboren op 30 december 1932 in Westrozebeke. Hij debuteerde in 1959 met de dichtbundel *De spiraal* en bracht tot op heden elf dichtbundels en vierendertig romans uit. Een vaste thematiek bij de auteur is de positie van de mens in de wereld. Centraal hierin staat zijn autobiografie *Steen des aanstoots* (1971) waarin hij schrijft over zijn persoonlijke zoektocht naar betekenis en de ervaringen met zijn omgeving. Spillebeen verwerkt deze thema's in zijn romans en in zijn poëzie en evolueert in zijn oeuvre van een meer introverte stijl, die vooral de innerlijke zoektocht van het personage weergeeft, naar een meer extraverte stijl, waarbij de relatie van de persoon met de wereld meer centraal staat. Deze extraverte opstelling staat centraal in *Vossenjacht* (1977). Zijn oeuvre vertrekt van de vraag "wie ben ik?", maar ontwikkelt zich gaandeweg meer naar "wie zijn de anderen?", en "hoe zien de anderen mij?". *Aeneas of de levensreis van een man* past in deze lijn³ en vormt een synthese van beide levensbeschouwingen zonder zelf een autobiografie te zijn⁴.

Willy Spillebeen geeft zijn personages steeds zeer menselijk weer; vaak treedt er bij hen vertwijfeling op die leidt tot een innerlijke tweestrijd. Ze denken kritisch na over de wereld, hun omgeving, hun geloof en hun eigen 'zijn'. Door zelfreflectie proberen zij orde te scheppen in hun eigen gevoelswereld. Om zichzelf terug te vinden, verzetten ze zich tegen de gevestigde waarden en hun verstikkende omgeving en grijpen ze terug naar fundamenteën zoals liefde en vriendschap⁵.

De menselijke weergave in zijn romans is voornamelijk toe te schrijven aan de autobiografische inslag. Spillebeen legt meestal een deel van zichzelf in zijn personages. Ook bij de Aeneas uit *De levensreis van een man* is dit aanwezig⁶ en vindt zijn beste uitwerking in het dilemma tussen 'liefde' en 'plicht'⁷. De verbondenheid tussen de auteur en zijn personage expliciteert Spillebeen zelf: "ik ben Aeneas"⁸.

³ "Ik streefde ernaar om extravert te worden, maar eigenlijk is het nog een tamelijk introvert boek. Dan ga ik verder. Dit ging niet meer zozeer over wie ik ben, maar over 'waar kom ik vandaan?', over 'wie zijn de anderen?' en 'hoe zien de anderen mij?'. Dat soort vragen... Dan heb ik een poging gedaan om die twee met elkaar te verzoenen: het introverte en het meer extraverte" (Tack, 2011: 185).

⁴ Deflo, 1983: 203.

⁵ Van Bork & Verkruijsse, 1985: 541.

⁶ Roggeman, 1983: 21.

⁷ Zie 1.2. Opbouw van *Aeneas of de levensreis van een man*.

⁸ Alleene, 1983: 76.

1.2. Opbouw van *Aeneas of de levensreis van een man*

Aeneas of de levensreis van een man is een vervolgverhaal op de *Aeneis* van Publius Vergilius Maro. Het is dus een fictioneel werk, maar dat neemt niet weg dat Spillebeen zich sterk heeft laten inspireren door het epos. Narratologisch volgt de auteur de *Aeneis* niet volledig na, vormelijk brengt hij wel enkele treffende gelijkenissen aan. Zo heeft hij zijn roman ingedeeld in twaalf hoofdstukken, corresponderend met de twaalf boeken van de *Aeneis*, inhoudelijk komen deze niet overeen⁹.

Spillebeen gebruikt Aeneas zelf als verteller. Hij bouwt zijn roman op in drie delen die telkens een andere fase uit Aeneas' leven voorstellen. Het verhaal vertrekt van de oude Aeneas op het sterfbed (ik-perspectief), hier is Aeneas de interne focalisator¹⁰. Hij vertelt over zijn kindertijd (jij-perspectief) en over zijn avonturen als man (hij-perspectief). In deze laatste twee perspectieven is Aeneas de externe focalisator¹¹. In de drie perspectieven is hij een intradiëgetische verteller¹². Door deze opstelling krijgen we een persoonlijk beeld van het hoofdpersonage. We vernemen tegelijk de gebeurtenissen uit zijn verleden en het waardeoordeel dat hij daar op het einde van zijn leven aan hecht.

De auteur gebruikt het epische kader van de *Aeneis*, maar vertelt zijn eigen verhaal en introduceert een eigen voorstelling van de personages met een menselijke en existentiële inslag. De achtergrond van de mythe geeft de persoonlijke gevoelens van de hoofdfiguur een universeel karakter¹³. Het antieke kader is dus essentieel bij het lezen van de roman van Spillebeen. Annie Verhaeghe maakte een synthese van de antieke epiek rond Aeneas en somt deze op in twee hoofdstromingen. Er is het Griekse beeld dat voortkomt uit de *Ilias*. Hier is hij een strijder, een held en de op één na dapperste leider van de Trojanen¹⁴. Zo leidt hij de Dardanen (Il II. 820), drijft samen met Hector de Achaïers op de vlucht (Il. XVII. 753-761) en vecht hij tegen Achilles (Il. XX. 75-352)¹⁵. Daarnaast is er ook het Romeinse beeld dat voortkomt uit de *Aeneis* van Vergilius. Hier wordt het Iliadische beeld van Aeneas als held en krijger behouden maar wordt hij verder gekenmerkt door *pietas* en *religio*¹⁶. De

⁹ Spillebeen, 1989: 293.

¹⁰ "de positie van de focalisator ten opzichte van het vertelde verhaal. Als hij in het verhaal optreedt, is hij intern" (Herman & Vervaeck, 2001: 78).

¹¹ "de positie van de focalisator ten opzichte van het vertelde verhaal. [...] blijft hij buiten het verhaal, dan is hij extern" (Herman & Vervaeck, 2001: 78).

¹² "Een intradiëgetische verteller [...] behoort tot het vertelde en wordt dus zelf verteld door een instantie die boven hem staat" (Herman & Vervaeck, 2001: 88).

¹³ "Actuele situaties krijgen door die mythische inbreng een soort universele betekenis" (Roggeman, 1983: 20).

¹⁴ Verhaeghe, 1984: 283-285.

¹⁵ Lateur, 2010: 784.

¹⁶ Verhaeghe, 1984: 285-294.

Aeneis wordt in deze scriptie gebruikt als hoofdreferentie. Ook worden enkele passages uit de *Ilias* aangewend als ondersteuning. Omdat Spillebeen 'de levensreis' van Aeneas vertelt, is dit kader nodig om zowel de uitwerking van de leiderscapaciteiten uit de *Ilias* als Spillebeens invulling van Aeneas' *pietas* uit de *Aeneis* te kunnen begrijpen.

1.3. de Aeneasfiguur

De Aeneas van Spillebeen is, zoals het past in zijn stijl, geen ondoorgrondelijke of mythische held maar bezit daarentegen twijfels en voelt haat jegens zijn naasten; hij is bijgevolg geen volmaakte Aeneas die vervuld is van *pietas* zoals in het epos van Vergilius¹⁷. Waar Spillebeens personages vaak een persoonlijke 'tocht' doormaken op zoek naar zichzelf, gaat Aeneas letterlijk op een 'levensreis'. Het thema 'ongeloof' is hier een belangrijke factor¹⁸. Zo ontmythologiseert Spillebeen zowel het personage Aeneas als de wereld waarin hij leeft¹⁹. Het beeld van de protagonist en zijn ongelooft is zeer complex. Zo bezit hij een ambivalentie tegenover de twee grootste invloeden in zijn leven: de goden en zijn vader²⁰. Hij wil niet geloven, maar moet toch aan zichzelf toegeven dat de haat die hij voor deze personages voelt, betekent dat zij er ook echt moeten zijn en dus een invloed uitoefenen. Het ongelooft is desgevallend geen onomstotelijk gegeven, maar moet begrepen worden tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in Aeneas' leven. Aeneas is bijgevolg geen eenduidig figuur:

"Ik wilde het op mijn eigen manier weergeven. Ik wilde niet het verhaal van een held, maar het verhaal van een gewone man die door alle soorten systemen wordt vastgezet, die dat eigenlijk niet wenst, hij wenst geen macht, geen leiding te geven. Hij wil een gewoon mens zijn, maar het lukt niet. Het conflict met de vaderfiguur speelde toen vooral een grote rol in mijn werk."²¹

Spillebeen geeft dus een eigen, menselijke invulling aan het woord 'vir' uit de openingsverzen van de *Aeneis*:

¹⁷ "W. Spillebeen vindt zijn "Aeneas" een objectieve syntese [sic] van zijn werk. De thema's die hem al jaren bezighouden heeft hij hier veralgemeend door ze te projékteren [sic] in de wereld van de sagen. Terugkerende elementen in zijn romans zijn de bezinning over de zin (of onzin) van het leven, het zoeken naar geluk, de drang naar vrijheid die vaak beknot wordt door opvoeding en milieu, de relatie met de vaderfiguur en de vrees voor de dood" (Ector, 1984: 472-473).

¹⁸ "De levensreis van een man is geen boek omtrent geloof, maar omtrent ongelooft" (Spillebeen, 1989: 289).

¹⁹ Ector, 1984: 475.

²⁰ Ector, 1984: 476.

²¹ Tack, 2011: 186.

*Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus Laviniaque venit
litora*²² (Aen. I. 1-3).

In *De levensreis van een man* komt het beeld van Aeneas als Trojaanse held (hij-perspectief) terug. Hijzelf beschouwt zich echter niet zo. Er ontstaat een grote tegenstrijdigheid tussen de persoon Aeneas en het personage Aeneas omdat hij zijn toegeschreven heldenstatus, die samenhangt met de vervulling van zijn plicht, haat²³. Aeneas wordt echter door zijn milieu, en dan vooral zijn vader Anchises, gedwongen deze plicht te vervullen²⁴. Zijn omgeving is dus de factor die het zwaarst doorweegt op Aeneas' leven en die hem laat vervreemden van zichzelf.

Ik concentreer mij in deze scriptie op de manier waarop Spillebeen de 'held' Aeneas portretteert en welk beeld hij schept van de *pius Aeneas*. De herinneringen aan zijn reizen en zijn heldendaden, weergegeven in flashbacks, staan hier centraal (hij-perspectief). Om deze te kunnen kaderen, biedt de stervende Aeneas (ik-perspectief) een kijk op de gevoelens en de bedenkingen die hij bij zijn eigen leven en bij zijn heldendaden heeft. De herinneringen aan zijn kindertijd (jij-perspectief) bieden dan weer een inkijk in het jonge leven van het hoofdpersoon en werpen meer licht op de oorzaken die Aeneas' houding ten opzichte van zijn omgeving verklaren.

1.4. Is de Aeneas van Spillebeen nog een *pius Aeneas*?

In de roman *Aeneas of de levensreis van een man* van Willy Spillebeen en in de *Aeneis* van Publius Vergilius Maro wordt het hoofdpersoon Aeneas opgebouwd door hem te plaatsen binnen een structuur van relaties die hij onderhoudt met andere personages, zijn omgeving. De personages zijn zowel familiaal als vriendschappelijk aan hem gerelateerd. Deze relaties beïnvloeden Aeneas in beide werken in zijn besluitvorming en in zijn opvattingen over 'plicht' en 'liefde'. Daardoor spelen ze een belangrijke rol bij de invulling van Spillebeens *pius Aeneas*.

Pietas, een veelomvattend begrip, is de hoeksteen van de *Aeneis*²⁵. Het kan beschreven worden als de aanwezigheid van menselijke waarden (*humanitas*) zoals rechtvaardigheid (*iustitia*), medelijden (*misericordia*) en vergevingsgezindheid (*mansuetudo*), maar ook liefde voor vader en vaderland en

²² "De grote daden van een man bezing ik / die door zijn lotsbestemming uitgebannen, / het eerst van Trojes stranden in Italië / het kustland van Lavinium bereikte" (Van Wilderode, 1975: 17).

²³ Deflo, 1983: 205.

²⁴ "Aeneas is een modern mens, die lucid en discursief denkt, weet dat hij fout is, maar vast zit in ideologische structuren en machtspatronen buiten hem om" (Deflo, 1983: 205-206).

²⁵ Traina, 1984: 94.

geloof in de goden (met de nadruk op de eerbaarheid van de Penaten) zijn essentiële componenten. In de *Aeneis* komt hier een belangrijk aspect bij, namelijk de plicht van Aeneas om een taak te vervullen, ingegeven door hogere machten²⁶. Dit plichtsbewustzijn van Aeneas vormt de basis van dit onderzoek naar Spillebeens invulling van de *pius Aeneas*. Zijn plicht houdt in dat Aeneas een nieuwe stad moet stichten voor de Penaten van Troje²⁷. Hij vlucht dus niet uit het brandende Troje uit angst voor de Grieken, maar omdat hij zich bewust is van de grote verantwoordelijkheid die op zijn schouders rust²⁸. Aeneas moet de Trojaanse traditie voortzetten en het is bijgevolg zijn goddelijke plicht Troje achter te laten. Om dit te benadrukken, gebruikt Vergilius achttien keer het epitheton ornans "*pius Aeneas*"²⁹.

Critici hebben vaak geargumenteerd dat het beeld van de *pius Aeneas* verloren is gegaan bij de Aeneas van Spillebeen. Aeneas zou enkel zijn plicht vervullen omdat zijn omgeving dat van hem vraagt³⁰. Hierdoor vervreemdt hij van zichzelf en kan hij niet meer beantwoorden aan zijn persoonlijke gevoelens. Hijzelf kan deze cyclus enkel op het einde van zijn leven doorbreken waardoor hij vrij kan zijn³¹. Verder spreekt de haat voor zijn vader niet in het voordeel van de *pius Aeneas*³². Toch is er een mythologische portrettering van de heldhaftige Trojaanse held aanwezig in de roman van Spillebeen. Maar deze wordt toegeschreven aan de verbeelding van de zangers³³. Zij zongen meer naar hun fantasie dan naar de werkelijkheid en vormden zo een drogbeeld van de Trojaan en zijn reis³⁴. Deze opvattingen vormen een goede basis voor de appreciatie van de roman maar zijn zeer rechtlijnig. Ze gaan enkel uit van een hoofdfiguur die in zijn leven geen eigen beslissingen heeft kunnen nemen op vlak van liefde, waardoor er vervreemding is opgetreden.

²⁶ Traina, 1984: 94.

²⁷ "De *Aeneis* heeft een teleologische structuur, alles is gericht op de stichting van de stad, typologisch gesproken op de vestiging van de Romeinse heerschappij onder Augustus" (Van der Paardt, 1982: 35).

²⁸ "Aeneas is geen vluchteling uit lafheid, maar iemand die door de wil van fatum of goden weg moet trekken: *fato profugus* (I 2)" (Verhack & Lenaers, 1977: 117).

²⁹ Aen. I. 220, 305, 378; IV. 393; V. 26, 286, 685; VI. 9, 176, 232; VIII. 84; IX. 255; X. 591, 783, 826; XI. 170; XII. 175, 311.

³⁰ "Spillebeens Aeneas-figuur kan dus moeilijk de 'religio' en de 'pietas' van zijn antieke voorganger toegeschreven worden. Meer zelfs, als hij gehoorzaamt aan de goden en zijn vader (b.v. verlaten van Dido, Polubios toch laten doden...), dan betekent dat eigenlijk een aantasting van zichzelf. Het maakt hem alleen maar meer en meer vertwijfeld, een "ik-weet-het-niet-man" (Verhaeghe, 1984: 287).

³¹ Verhaeghe, 1984: 294.

³² "Terwijl de 'pietas' van Vergilius' Aeneas een grote genegenheid en verering tegenover de vader inhield, wordt W. Spillebeens roman beheerst door de spanning tussen Aeneas en Anchises. Het is begrijpelijk dat Aeneas zijn vader haatte omdat die zijn vrijheid en geluk in de weg stond en hem deed kiezen voor de macht" (Ector, 1984: 477).

³³ Ector, 1984: 474.

³⁴ Verhaeghe, 1984: 288.

Het staat vast dat, door de druk van zijn vader Anchises en zijn omgeving, Aeneas een plicht opgedrongen wordt en dat deze plicht Aeneas' persoonlijke geluk en liefde in de weg staat. We zien een hoofdfiguur die vertwijfeld is en zijn eigen plicht in vraag stelt. Deze vertwijfeling is puur menselijk en typerend voor Spillebeens oeuvre. Desalniettemin is de menselijke weergave van Aeneas hier geen reden om het beeld van de *pius Aeneas* volledig af te schrijven. In het volgende deel probeer ik aan te tonen dat de Trojaan nog steeds eigen opvattingen koestert over vriendschap, vaderliefde en plicht. Aeneas kan daardoor in vele opzichten wel opleven naar het beeld van de *pius Aeneas*. Dit wordt duidelijk wanneer we intertekstuele vergelijkingen maken tussen *De levensreis van een man* enerzijds en de *Aeneis* en de *Ilias* anderzijds. Spillebeen plaatst kwaliteiten die aan de *pius Aeneas* toebehoren in andere passages en in relatie met andere personages. Door deze bloot te leggen, wordt het duidelijk dat Aeneas wel persoonlijke keuzes maakt omtrent zijn plicht en dat hij zijn vaderliefde, een belangrijke component van zowel de *pius Aeneas* als van Spillebeens oeuvre, niet volledig heeft afgezworen. De hoofdvraag in deze scriptie blijft dan ook wat Spillebeens invulling is van de *pius Aeneas* in zijn roman *Aeneas of de levensreis van een man*.

2. De relatie met de vaderfiguur

De voornaamste relaties in de *Aeneis* zijn de familiale banden die Aeneas onderhoudt. Een belangrijk aspect hiervan zijn de vaderfiguren in het epos van Vergilius. Niet enkel Anchises en de goden, maar ook Aeneas zelf wordt als vaderfiguur geportretteerd. De term 'vader' betekent hier niet enkel de aanwezigheid van een leidinggevende rol, maar houdt ook een morele en verantwoordelijke functie in³⁵. De vaderfiguur in *De levensreis van een man* heeft invloed op het dilemma tussen 'liefde' en 'plicht'. Ook komt er een aantasting van de eerbaarheid van de vaderfiguur naar boven en worden er vraagtekens geplaatst bij het respect van de zoon. Dit vormt het eerste luik van het onderzoek.

2.1. Aeneas en Anchises, de aftakeling van de vaderfiguur

Zowel in de *Aeneis* van Vergilius als in *Aeneas of de levensreis van een man* van Spillebeen speelt Anchises, de vader van Aeneas, een belangrijke rol in de opbouw van de hoofdfiguur. Er moet wel opgemerkt worden dat er een geheel andere invulling wordt gegeven aan de vaderrol bij beide auteurs. De Anchises van Vergilius volgt het Augusteïsche model waarbij de nadruk wordt gelegd op de legitimiteit van de vader als leidinggevend en moreel figuur³⁶. Willy Spillebeen stelt de vader echter op als een tegengewicht voor deze waarden. Hierin ligt de kiem voor de haat van Aeneas.

2.1.1. Anchises als raadgever en leider

In Vergilius' *Aeneis* bekleedt Anchises de rol van wijze vaderfiguur. Aeneas toont respect voor hem en luistert naar zijn raad:

'Cedamus Phoebo et moniti meliora sequamur.'

*Sic ait, et cuncti dicto paremus ovantes*³⁷ (Aen. III. 188-189).

³⁵ "The *Aeneid* is dominated by fathers and father-figures. [...] Aeneas himself is called *pater* as often as he is called *pius*: not only is he literally a father, and will inaugurate through his son the line of Roman kings, but in general the term *pater* signifies moral responsibility" (Gransden, 1990: 84).

³⁶ "interpreting Augustus's victory in the civil war as the banishment of *Furor impius* and the *impia arma* of the disordered Roman family, and the restoration of the authentic image of authority of the father" (Ball, 1991: 25-26).

³⁷ "'Nu moeten wij Apollo's woorden volgen / en ondernemen wat hij voor ons goetvindt!' / Die raad van vader volgden allen gaarne" (Van Wilderode, 1975: 88).

Ook is Anchises een leidersfiguur en wordt hij geconsulteerd door zijn zoon. Aeneas legt dus vertrouwen in zijn vader:

*Postquam pavor ossa reliquit,
delectos populi ad proceres primumque parentem
monstra deum refero, et quae sit sententia posco*³⁸ (Aen. III. 57-59).

Om zijn rol in de *Aeneis* te benadrukken, wordt Anchises door Vergilius twaalf keer weergegeven met het epitheton ornans "*pater Anchises*"³⁹. Verder bevestigt Aeneas, bij de dood van zijn vader, de steun die hij aan hem had:

*Hic pelagi tot tempestatibus actus
heu, genitorem, omnis curae casusque levamen,
amitto Anchisen. Hic me, pater optime, fessum
deseris, heu, tantis nequiquam erepte periclis!*⁴⁰ (Aen. III. 708-711).

De liefde van de zoon voor de vader is groot:

*Nec mihi iam patriam antiquam spes ulla videndi
nec dulcis natos exoptatumque parentem*⁴¹ (Aen. II.137-138).

Ook in de *Ilias* van Homeros wordt Anchises ten tonele gebracht en wordt vooral zijn rol als strijder en leider gedurende de Trojaanse oorlog benadrukt. Hij wordt niet enkel beschreven als heerser ("*ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγχίσης*" Il. V. 268) en als groots man ("*μεγαλήτορος Ἀγχίσαιο*" Il. V. 468) maar ook als een edele ("*ἀμύμονος Ἀγχίσαιο*" Il. V. 247). De leidinggevende en nobele figuur van Anchises wordt dus ook hier bevestigd.

Willy Spillebeen behoudt in zijn roman de rol van de vader als een leidinggevend figuur. Er worden in het verhaal motieven aangehaald, zoals uiterlijke kenmerken, die corresponderen met de literaire motieven uit de antieke epiek⁴². Deze traditie is nooit echt verloren gegaan en vinden we desgevallend ook terug in de roman van Willy Spillebeen: "Ik weet wat goed voor je is en jij hebt je

³⁸ "Zodra ik mij van vrees bevrijd gevoelde / bracht ik de leiders en vooral mijn vader / verslag uit van de goddelijke tekens / en vroeg hun naar hun mening" (Van Wilderode, 1975: 83).

³⁹ Aen. II. 687; III. 9, 263, 525, 539, 558, 610; VI. 679; 713, 854, 867; VII. 245.

⁴⁰ "Want hier, na zoveel stormen / op zee doorstaan te hebben, ach, verloor ik / Anchises die mijn vader en mijn troost was / in alle zorg en alle moeilijkheden. / Hier, allerbeste vader, aan zo grote / gevaren, ach maar tevergeefs, ontkomen / verliet gij mij, verslagen en vereenzaamd" (Van Wilderode, 1975: 109).

⁴¹ "Nu zal ik nooit mijn vroeger land terug zien, / mijn dierbaar kroost noch hartsgeliefde vader" (Van Wilderode, 1975: 53).

⁴² "Uiterlijke kenmerken zijn in dat ougriekse [sic] denken rechtstreeks verbonden met karaktereigenschappen" (Hunink, 1995: 161).

daaraan te onderwerpen. Kijk naar mijn grijze haar. Ben ik niet wijzer dan jij?" (Levensreis 101). Spillebeens Anchises komt echter anders uit de verf dan die van Vergilius. In de roman is de vader een dronkenlap, "zwaarbeschonken", "met bloeddorlopen ogen", "lallende woorden" en blijft er van de grijze haren enkel nog een "baard die rosrood verkleurd was door de wijn"⁴³. De verschijning van Anchises duwt de zoon steeds meer en meer weg van de vader: "Hij keek naar de nog krachtige grijze man die weldra in elkaar zou stuiken door overmatig drankmisbruik en de vervreemding sloeg voorgoed op hem neer" (Levensreis 102). Niet enkel zijn verschijning, maar ook zijn daden maken het voor Aeneas heel moeilijk zijn vader nog als een leiding- en raadgevend figuur te zien. Zo loopt Anchises in de roman van Spillebeen weg van het sterfbed van zijn vrouw om te gaan vechten met de Grieken: "De plicht roept me, helaas, zei je vader nog en je dacht toen: plicht, plicht, vader neemt de benen! en je was vol redeloze haat" (Levensreis 55). Verder ligt hij ook aan de basis van de moord op Polubios, een bevriende herder en tevens een figuur waarmee Aeneas zich graag zou identificeren: "'Ik zou een herder willen zijn Polubios,' zei hij. 'Jij bent tenminste vrij'" (Levensreis 29)⁴⁴.

2.1.2. De vlucht uit Troje

Het contrast tussen de Anchises van Vergilius en die van Spillebeen wordt groter wanneer we in de twee werken gaan kijken naar de passages die handelen over de val van Troje. De handelingspatronen van de vaderfiguur zijn hier niet gelijklopend. In het epos van Vergilius zien we hoe Anchises zich verzet tegen een vertrek uit de brandende stad. Hij wil samen met Troje ten onder gaan:

*Satis una superque
vidimus excidia et captae superavimus urbi.
Sic o sic positum adfati discedite corpus*⁴⁵ (Aen. II. 642-643).

Aeneas echter, uit grote eerbied voor zijn vader, verzet geen stap zonder hem. Hij roept hem toe:

*Mene efferre pedem, genitor, te posse relicto
sperasti tantumque nefas patrio excidit ore?*⁴⁶ (Aen. II. 657-658).

⁴³ Zie resp. Levensreis 102, 98, 101 en 101.

⁴⁴ Zie 2.3.1. Polubios als vaderfiguur.

⁴⁵ "Genoeg, en méér zelfs, / was het één keer de gruwel der verwoesting / van mijn bezette stad te overleven. / Laat mij hier liggen en roep hier mijn lichaam / het laatste vaarwel toe" (Van Wilderode, 1975: 72).

⁴⁶ "Gij dacht dus dat ik zonder u zou vluchten, / gij hebt die gruwel uitgesproken vader?" (Van Wilderode, 1975: 73).

De liefde van de zoon voor de vader overwint de drang naar zelfbehoud van Aeneas. Enkel na een goddelijk teken is Anchises bereid met zijn zoon mee te gaan⁴⁷. We zien hier dat Aeneas het voortouw neemt, zijn vader op de rug draagt en de aftocht leidt. Hij is dus de leider en Anchises is diegene die volgt:

*Cedo equidem nec, nate, tibi comes ire recuso*⁴⁸ (Aen. II. 704).

Ondanks het feit dat Aeneas zich hier opstelt als leider, vergeet hij de respectvolle relatie tot zijn vader niet. Hij wil dezelfde lotgevallen delen als hij:

*quo res cumque cadent, unum et commune periculum,
una salus ambobus erit*⁴⁹ (Aen. II. 709-710).

Anchises neemt bij het begin van boek III van de *Aeneis* de leiding terug over door het vertrek van de stranden van Antandros te bevelen en zo de ballingschap van de Trojanen in te zetten.

Het eergevoel en de standvastigheid die Anchises zo typeren in het epos van Vergilius zijn niet aanwezig in de roman van Spillebeen. Anchises neemt hier meteen de leiding in de vluchttocht en vertrekt, zonder enige aarzeling, met zijn familie. Aeneas zelf is verplicht om te volgen. Hij moet daarbovenop zelf gedragen worden omdat hij niet meer kan rennen door een strijdwonde aan de heup: "Ikzelf was beschaamd omdat ik zo gedragen diende te worden, maar ik moest het wel aanvaarden" (Levensreis 105). Dit voorval, samen met de reeds bestaande bezwaren tegen zijn vader, leidt er verder toe dat Aeneas Anchises begint te minachten. Hij probeert echter nog aan de traditie vast te houden door zijn vader te eren. Dat werd immers verwacht van een goede Romein in de Augusteïsche maatschappij⁵⁰. Deze opdracht valt hem echter steeds zwaarder: "Er was opstandigheid in hem, maar hij boog het hoofd en zweeg. Gehoorzaam je vader, hij is je god! Dat behoorde tot de erecode van iedere Trojaan" (Levensreis 101). Aeneas voelt zich gekleineerd door zijn vader: "Dat Anchises altijd weer die zanger was bijgevallen als die over Aeneas' heldendaden, [...], bezig was, ervaarde Aeneas altijd als beledigend, kleinerend, een onuitgesproken weerzin van de vader voor de zoon" (Levensreis 141). Zijn ongenoegen laat hij dan ook blijken aan zijn kompanen: "tenslotte stond je op en ging je afwezig-aanwezig bij de mensen zitten die jou meteen begonnen te prijzen als hun leider en held, totdat je schreeuwde dat ze verdomme hun bek moesten houden dat

⁴⁷ Aen. II. 681-699.

⁴⁸ "Mijn zoon, ik geef mij aan uw zorgen over / en weiger niet meer u te vergezellen" (Van Wilderode, 1975: 74).

⁴⁹ "Wat er ook gebeuren mag, een en hetzelfde / gevaar staat ons te wachten, en een zelfde / beveiliging wordt beiden voorbehouden" (Van Wilderode, 1975: 75).

⁵⁰ "every Roman owed an unpayable debt to the symbolic Father" (Ball, 1991: 23).

je vader hun leidsman was" (Levensreis 112). Verder op hun tocht wordt dit beeld bevestigd: "Anchises leidde eigenlijk het werk en Aeneas, zijn zoon, deed zijn best om er waardig en vooral gewoon uit te zien" (Levensreis 115).

2.1.3. Anchises als goddelijke leidersfiguur in het leven van Aeneas

In *Aeneas of de levensreis van een man* worden de goden en het fatum niet meer als sturende of richtingaanduidende entiteiten gezien, zoals wel het geval is in de *Aeneis*. Een treffend voorbeeld van hoe Vergilius deze gebruikt, is wanneer de moeder van Aeneas, Venus, hem een goddelijke wapenuitrusting brengt⁵¹. Deze passage dient als een bevestiging van Aeneas' goddelijke plicht⁵² en geeft goed weer hoe de goden op de menselijke wereld kunnen inwerken. Hun optreden speelt een belangrijke rol in het epos van Vergilius omdat zij onlosmakelijk verbonden zijn met de Romeinse geschiedenis⁵³. Hun aanwijzingen volgen, is de vereiste van elke goede Romein omdat de goden, net als de vader, gerespecteerd moeten worden⁵⁴. Hiermee wordt eveneens het belang van de vaderfiguur Anchises in Vergilius' epos bevestigd.

In de roman van Spillebeen wordt de rol van de goden en het fatum verwaarloosbaar. Zij zijn enkel aanwezig in de vertelde mythische verhalen en treden nooit op zoals in de *Aeneis* waar Venus, *vera incessu patuit dea*⁵⁵ (Aen. I. 405), haar zoon begeleidt naar Carthago of wanneer ze hem de nieuwe wapenuitrusting geeft:

*Ne mox aut Laurentis, nate, superbos
aut acrem dubites in proelia poscere Turnum*⁵⁶ (Aen. VIII. 613-614).

De goddelijke interventies hebben dus een uitwerking op het verloop van het epos. Bij Spillebeen is deze rol weggelegd voor de vader, Anchises. Als voorbeeld wordt hier de vlucht uit Carthago genomen omdat de uitkomst van deze passage een grote impact heeft op het verhaalverloop. Hier

⁵¹ Aen. VIII. 609-731.

⁵² "tastbaar heeft hij voor zich de bevestiging van de taak waartoe de de [sic] *fata* hem roepen" (Schmidt, 1995: 121).

⁵³ "Vergilius heeft met dit epos, zijn laatste en meest uitgebreide werk, hoog gegrepen. Hij wilde er een Romeinse *Ilias* en *Odyssee* in geven, een nationaal epos, dat het verre, in mythische nevelen verholde verleden van de Romeinen aanschouwelijk zou maken" (Hunink, 1995: 158).

⁵⁴ "like its Greek equivalent *eusebeia*, *pietas* fundamentally denotes the correct hierarchical relationship of a man to his superiors and especially to father figures: the gods, the head of the family, and the fatherland" (Ball, 1991: 23).

⁵⁵ "zij liep zo sierlijk als godinnen lopen" (Van Wilderode, 1975: 32).

⁵⁶ "Wacht dus niet langer meer om tot een treffen / de met verwaandheid pronkende Latijnen / en de verwoede Turnus uit te dagen!" (Van Wilderode, 1973: 70).

neemt namelijk de revolte van Aeneas tegen zijn vader en de verwerping van diens autoriteit vaste vorm aan, een duidelijke afwijking van de vaderliefde in de *Aeneis*.

Bij Vergilius zien we dat Dido en Aeneas gescheiden worden door de wil van de goden. De reden waarom Aeneas van de Carthaagse kust moet vertrekken is snel duidelijk; hij heeft een plicht tegenover zijn volk en tegenover de goden⁵⁷. Mercurius verwoordt deze plicht:

*Tu nunc Karthaginis altae
fundamenta locas pulchramque uxoris urbem
extruis? Heu, regni rerumque oblite tuarum!*⁵⁸ (Aen. IV. 265-267).

In *De levensreis van een man* neemt Anchises letterlijk de rol van oppergod over in het leven van zijn zoon: "In werkelijkheid was Zeus niemand minder dan Anchises, die zwoer zijn zoon te zullen verstoten en vervloeken als hij met die Carthaagse hoer bleef aanpappen" (Levensreis 150). Hij is het die het hele plan uitwerkt, de Trojanen tegen Aeneas opzet en valse voorspellingen laat uitvoeren door de zieners. Aeneas heeft geen keuze: "De Trojanen stonden allen aan Anchises' kant" (Levensreis 151). Hij wordt dus gedwongen zijn geliefde te verlaten. Na zijn vertrek pleegt Dido zelfmoord. Aeneas verkeert in shock en ligt een week lang ziek op de bodem van zijn schip, "op sterven na dood" (Levensreis 158). Na dit voorval groeit zijn minachting uit tot een hartsgrondelijke haat jegens zijn vader Anchises. Wat volgehouden werd als "gehoorzaam je vader, hij is je god!" (Levensreis 101), evolueert na dit voorval naar: "je vader Anchises heb je gehaat, daar in het donker" (Levensreis 157). Anchises plaatste 'plicht' voor 'liefde' en zijn zoon heeft daarvoor de prijs betaald. "En hij [Anchises] zei precies hetzelfde als iedereen: Moed en eer en trouw en plicht. Al die dikke woorden. Je hebt ze geloofd, Aeneas, of toch gedaan alsof, je hebt bijgevolg jezelf niets te verwijten. Je hebt je verdomde plicht gedaan." (Levensreis 92). Aeneas haat Anchises: "omdat je alle geloof in me gedood hebt, vader. Al heel vroeg" (Levensreis 162). Zowel de vaderfiguur als Aeneas zelf kunnen hier niet opleven naar hun epische voorgangers.

De reden voor Aeneas' haat wordt verder geëxpliciteerd. In de *Aeneis* zien we dat de reden voor Aeneas' vertrek enkel berust op het vervullen van zijn plicht. Maar in *De levensreis van een man* wordt het duidelijk dat Anchises naast die plichtsgetrouwheid ook de liefde van en voor zijn zoon regelrecht afzweert. De reden waarom Anchises 'plicht' voor 'liefde' plaatst, wordt pas op het einde

⁵⁷ "De heerser der goden grijpt nu in en via zijn bevel aan Mercurius (223 e.v.) horen we wat op dat niveau over Aeneas wordt gedacht: dat hij zijn plicht verzaakt en weg moet van dat volk waarbij hij niets heeft te zoeken" (Van der Paardt, 1996: 21).

⁵⁸ "Gij zijt dus volop bezig / de grondslagen te leggen voor Karthago? / Terwille van een vrouw wordt gij de bouwheer / van een charmante stad, helaas vergetend / uw eigen rijk, uw eigene belangen!" (Van Wilderode, 1975: 122).

van zijn leven duidelijk. Hij vertelt, net voor zijn dood, aan Aeneas het verhaal van zijn natuurlijke moeder. Deze is niet Venus⁵⁹, maar Astarte, een herderin uit het Idagebergte. Anchises verloor haar bij de geboorte van Aeneas. Door zijn levenslange verdriet om haar heeft hij geprobeerd alle liefde uit zijn omgeving te bannen, ook die van Aeneas: "En toen is het licht in mijn leven gedoofd en ik heb nooit meer van een andere vrouw kunnen houden en... ik weet nog altijd niet of ik wel van jou gehouden heb en... of ik het je wel gegund heb dat jij of iemand anders van iemand hield" (Levensreis 163). Anchises geeft vervolgens zijn dominantie over zijn zoon toe: "Ik ben je god én je noodlot geweest" (Levensreis 164), maar vraagt hem niet om vergeving. Hij kijkt enkel terug naar de relatie met zijn zoon en constateert het volgende: "Ik heb ook de liefde in jou gedood, is het niet? En ik ben daar zelf het eerste slachtoffer van geworden" (Levensreis 162).

De controle van Anchises over Aeneas' gevoelsleven is minder sterk aanwezig in de *Aeneis*. De plichtsgetrouwheid en de wantrouwigheid tegenover Dido vinden we wel terug in het epos van Vergilius. Hier is Anchises echter al gestorven wanneer Aeneas in Carthago aankomt, maar tijdens hun ontmoeting in de onderwereld zegt hij tegen zijn zoon:

*Quam metui ne quid Libyae tibi regna nocerent!*⁶⁰ (Aen. VI. 694).

De vader velt dus wel een waardeoordeel, maar heeft niets te maken met het goddelijke besluit waaraan Aeneas moest gehoorzamen. De macht om zijn zoon daar weg te halen, lag niet binnen zijn bereik. Het feit dat Anchises wel een bron van morele waarde en raad is, wordt benadrukt wanneer deze optreedt in een droom van Aeneas en het schuldgevoel bevestigt dat zijn zoon teistert:

*Me patris Anchisae, quotiens umentibus umbris
nox operit terras, quotiens astra ignea surgunt,
admonet in somnis et turbida terret imago*⁶¹ (Aen. IV. 351-353).

Spillebeen laat in de loop van het verhaal Aeneas, die vooral gedreven wordt door haat, de leidersrol van zijn vader overnemen. Dit wordt voor het eerst aangehaald wanneer Anchises fout bleek geoordeeld te hebben over de bestemming van hun reis. De pest breekt uit op het eiland Kreta, waar zij op dat moment verblijven, en Anchises gaat te rade bij zijn zoon. Aeneas biedt hier een oplossing aan: "Anchises keek hem dankbaar aan, met de ogen van een geslagen hond" (Levensreis 116).

⁵⁹ Spillebeen spreekt in zijn roman over de Griekse "Afrodite", voor de consistentie met de *Aeneis*, gebruik ik de Romeinse "Venus".

⁶⁰ "En hoe heb ik gevreesd dat u in Libië / onheil en ongeluk zou overkomen" (Van Wilderode, 1975: 207).

⁶¹ "Zo vaak de nacht de landen / met klamme schaduwen komt overdekken, / zo vaak de vurige gesternten opgaan, / komt mij de verontruste schim van vader / vermanen in de slaap en mij verschrikken" (Van Wilderode, 1975: 126).

Aeneas legt aan zijn manschappen uit dat niet Kreta, maar Italië hun eindbestemming is. Zijn vader steunt hem in zijn redevoering en dit voorval betekent een ommekeer in hun machtsverhouding: "Vader Anchises luisterde 's anderendaags aandachtig knikkend naar Aeneas' verhaal over zijn droom en van die dag af beval Aeneas op het commandoschip" (Levensreis 120). Ook in boek III van de *Aeneis* komt deze episode voor:

*Agnovit prolem ambiguam geminosque parentis,
seque novo veterum deceptum errore locorum*⁶² (Aen. III. 180-181).

Hier geeft Anchises zijn inschattingsfout echter toe en reikt vervolgens zelf een oplossing aan. Aeneas is hier nog steeds diegene die zijn vader volgt.

Het is duidelijk dat Aeneas in *De levensreis van een man* zeer snel de leidersfunctie van Anchises overneemt en dat hij gedreven wordt door minachting voor zijn vader. Deze elementen spreken tegen het klassieke beeld van de *pius Aeneas*.

2.1.4. De dood van Anchises

Nadat Aeneas, een week na hun vertrek uit Carthago, het bevel over de vloot terug over heeft genomen, sterft Anchises ten gevolge van het drinken van 'bedorven' water. Ondanks de wrok voor zijn vader, "Eens, niet voor het eerst, maar voor het eerst zo pijnlijk bewust, drong zich de gedachte aan hem op dat zijn vader Anchises nu maar mocht doodgaan" (Levensreis 142), geeft Aeneas hem toch een volwaardige begrafenis en worden er lijkspelen gehouden⁶³. Het feit dat hij geen lange tijd rouwt om de dood van zijn vader, is echter geen nieuw gegeven. In de Augusteïsche maatschappij hadden de Romeinen een duidelijk beeld over de dood van ouderen. Zij stierven en maakten zo plaats voor de jongeren. De dood was een natuurlijk en noodzakelijk gegeven en daarom moest er bij het heengaan van een oudere niet lang getreurd worden⁶⁴. Het is desgevallend dus niet verwonderlijk dat ook in de *Aeneis* de dood van Anchises slechts zeer kort beschreven wordt⁶⁵.

⁶² "Hij [Anchises] zag de reden in van zijn vergissing: / de herkomst van ons volk was dubbelzinnig / omdat wij op twee stichters konden bogen" (Van Wilderode, 1975: 88).

⁶³ Deze lopen niet parallel met de lijkspelen in Aen. V. 104-603, al zijn er kleine gelijkenissen op te merken.

⁶⁴ "Wilhelm Kroll [wijst] erop dat bij de Romeinen een veel rationelere visie ten aanzien van de dood lijkt te bestaan, gebaseerd op het besef 'plaats maken is onvermijdelijk'" (Schrijvers, 1995: 207).

⁶⁵ "[Men kan] dit mentaliteitsperspectief als verklaring aanvoeren voor het feit dat Aeneas (Vergilius) de dood van zijn vader Anchises aan het slot van boek III van de *Aeneis* in zes regels afdoet (708-713): voor de verteller noch voor zijn publiek is de natuurlijke dood van een bejaarde een geschikte bron van pathetiek, want deze is niet *indigna aetate*" (Schrijvers, 1995: 208).

Hoewel er in de opbouw naar de dood van Anchises bij de twee auteurs veel verschillen kunnen worden opgetekend in de houding van Aeneas, zoals reeds aangetoond, is er weinig verschil te merken in de reactie van de zoon op de dood van de vader.

De dood van Anchises bij Spillebeen betekent een verschuiving in Aeneas' plichtsbewustzijn. Aeneas toont dat hij, ondanks alles, zijn vader wil begraven met alle eer die hem toekomt (Levensreis 167). Hier neemt Aeneas bewust zelf zijn plicht op: "Aeneas zei dat het zijn plicht was dat dit allemaal gebeurde" (Levensreis 167). Ondanks het feit dat zijn omgeving dit verwacht van een zoon, is het Aeneas zelf die hier de beslissing neemt. Hijzelf wil eerbetoon bewijzen aan zijn overleden vader. Zijn vaderliefde, die volledig gesmoord leek te zijn, is niet helemaal verloren gegaan. Aeneas stelt uiteindelijk zelfs een ultieme daad, die aangeeft dat hij zijn vader vergeeft: "Aeneas nam 's anderdaags 's morgens het besluit om, tegen de gebruiken in, zijn vader op zijn rug te dragen en met Ascanius aan de hand naar de geurige brandstapel toe te stappen" (Levensreis 167). Deze beslissing, een niet toevallige verwijzing naar Aeneas' redding van Anchises uit het brandende Troje, wordt volledig autonoom genomen. Aeneas kan, in de relatie tot zijn vader, op dit moment opleven naar de *pius Aeneas*, niet enkel door zijn wil tot vergeving (*mansuetudo*) of zijn menselijkheid (*humanitas*), maar ook door de (nog resterende) liefde voor zijn vader.

2.1.5. Anchises in de onderwereld

Zowel in het epos van Vergilius als in de roman van Spillebeen daalt Aeneas af in de onderwereld en ontmoet er zijn vader. In de *Aeneis* is dit een emotioneel weerzien voor beiden:

*Venisti tandem, tuaque exspectata parenti
vicit iter durum pietas?*⁶⁶ (Aen. VI. 687-688).

Anchises verwelkomt zijn zoon en spreekt met hem over de toekomst van het Romeinse volk. Spillebeen heeft de rol van Anchises in de onderwereld echter anders ingevuld. Na hun vertrek uit Carthago gaat Aeneas door zijn persoonlijke onderwereld: "en hij was zoveel wreder dan de onderwereld die de zangers naderhand zouden bezingen" (Levensreis 160). In deze persoonlijke onderwereld ontmoet hij zijn vader Anchises: "zijn vader was dood en hij had gezien dat hijzelf, Aeneas, de hand aan hem had geslagen en de ontzetting hiervoor was verschrikkelijk en in zijn alleenzijn begreep Aeneas goed genoeg dat hij hier zijn wensen zag en dat ze werkelijkheid waren geworden" (Levensreis 160).

⁶⁶ "Zijt gij dan eindelijk gekomen, jongen? / Wist kinderlijke liefde, die uw vader / van u verwachtte, alle moeilijkheden / van deze zware tocht te overwinnen?" (Van Wilderode, 1975: 207).

Waar Anchises bij Vergilius nog een leidinggevend figuur is in de opdracht die zijn zoon moet vervullen door hem de toekomst van Rome te laten zien⁶⁷, zegt de Anchises in de onderwereld bij Spillebeen geen woord. Hij wordt enkel ten tonele gebracht om de aftakeling van zijn rol als raadgever en leider te benadrukken. Hij is niet enkel fysiek dood, maar ook mentaal, in de nagedachtenis van zijn zoon, heeft hij als vaderfiguur afgedaan.

Ondanks het feit dat Aeneas na de dood van zijn vader een daad stelt die gestoeld is op vergeving en vaderliefde, kunnen we in zijn relatie met Anchises niet spreken van een *pius Aeneas*. Anchises is hier zelf verantwoordelijk voor door Aeneas een plicht op te dringen en zo de liefde in hem te verdrukken.

De rol van de vader wordt bij Spillebeen echter ook door twee andere personages ingevuld: Hector en Polubios. Zij bieden een tegengewicht voor Anchises en ontvangen van Aeneas de vaderliefde die kan toegeschreven worden aan de *pius Aeneas*. Zij worden besproken in de volgende paragrafen.

⁶⁷ Aen. VI. 756-859.

2.2. Aeneas en Hector

De relatie tussen Hector en Aeneas in *De levensreis van een man* is een belangrijk component in het onderzoek naar de invulling van de *pious Aeneas*. In de roman van Spillebeen beantwoordt Hector meer aan het beeld van de *Ilias* dan aan dat van de *Aeneis*. Hij wordt, net als Aeneas zelf, daar geportretteerd als een groot krijger en als één van de grootste leiders van de Trojaanse troepen⁶⁸. In de *Aeneis* zien we Hector enkel als een schim die Aeneas zijn plicht opdraagt (Aen. II. 270-297). De liefde en het respect voor hem blijven echter aanwezig:

*O lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrium,
quae tantae tenuere morae?*⁶⁹ (Aen. II. 281-282).

De bovenstaande verzen bevestigen eveneens de verbondenheid van Hector met het lot van Troje. Verder wordt hij door Jupiter voorgesteld als de voorvader van het nog te stichten Alba Longa:

*Hic iam ter centum totos regnabitur annos
gente sub Hectorea, donec regina sacerdos,
Marte gravis, geminam partu dabit Ilia prolem*⁷⁰ (Aen. I. 272-274).

Hector dient als een voorbeeld van goede kwaliteiten⁷¹ en zodoende is hij (zijn schim) het die Aeneas zijn plicht opdraagt en hem herinnert aan zijn *pietas*⁷². De toeschrijving dat Hector dapper en onversaagd is, kan niet worden betwist. In een passage uit boek XXII van Homeros' *Ilias* wordt weliswaar gezegd dat Hector uit angst op de vlucht slaat in zijn tweegevecht met Achilles:

*Ἑκτορα δ', ὡς ἐνόησεν, ἔλε τρόμος οὐδ' ἄρ' ἔτ' ἔτλη
αὖθι μένειν, ὅπισω δὲ πύλας λίπε, βῆ δὲ φοβηθείς
Πηλεΐδης δ' ἐπόρουσε ποσὶ κραιπνοῖσι πεποιθώς*⁷³ (Il. XXII 136-138).

⁶⁸ "een van de redenen die Diomedes opgeeft is dat Aeneas een geduchte tegenstander is. Als de strijd om Troje tien jaar heeft geduurd, was dat te wijten aan het optreden van Hector én Aeneas: beiden muntten evenzeer uit in de strijd, maar Aeneas onderscheidde zich nog door zijn *pietas*" (Beyers, 1995: 132).

⁶⁹ "Trojaanse held en laatste hoop van Troje, / waar blijft gij al die tijd?" (Van Wilderode, 1975: 59).

⁷⁰ "Hier zal het volk van Hector, de Trojanen, / gedurende driehonderd volle jaren / de scepter zwaaien, tot de tijd dat Ilia, / de priesteres van koninklijke bloede, / de tweeling baart aan Mars, god van de oorlog" (Van Wilderode, 1975: 27).

⁷¹ Zie 3.1.1. Aeneas als leidende vader, of Aen. XII. 439-440.

⁷² "it must be recognized that the appearance of Hector is the second of a series of three parallel scenes involving mutilated figures that Virgil employs in the first half of the Aeneid to illustrate the hold of the past and traditional ideals upon Aeneas" (Fuqua, 1982: 237).

⁷³ "Toen Hektor de held in het oog kreeg, / trilden zijn leden en dorst hij niet langer te blijven, maar ijlings / vluchtte hij weg en verliet zijn plaats bij de poort" (De Roy Van Zuydewijn, 2004: 457).

Dit brengt Hectors voorbeeldfunctie echter niet in gevaar; zijn moed en kracht staan buiten kijf⁷⁴. Het menigvoudige gebruik van het epitheton *κορυθαίολος*⁷⁵ ('helmboswuiwend') herinnert ons daaraan, samen met de volgende voorstelling van Hector:

Τρωσὶ μὲν ἡγεμόνευε μέγας κορυθαίολος Ἔκτωρ
Πριαμίδης· ἅμα τῷ γε πολὺ πλεῖστοι καὶ ἄριστοι
λαοὶ θωρήσσοντο μεμαότες ἐγχέεισι⁷⁶ (Il. II. 816-819).

In de roman van Willy Spillebeen neemt Hector de vaderfunctie over Aeneas op zich. Hij ontvangt van hem de onvoorwaardelijke vaderliefde en het respect die verdwenen zijn in de relatie tussen Aeneas en Anchises. Dit aspect van *pietas* doet hier dus weer zijn intrede.

2.2.1. Hector als vaderfiguur

Spillebeen plaatst Hector in de rol van de vader. Zijn leidende rol in de *Ilias* en het voorhouden van Aeneas' goddelijke plicht in de *Aeneis*, kunnen hier een verklaring voor zijn. Hector krijgt in *De levensreis van een man* dezelfde kwaliteiten toegeschreven als in de *Ilias* en de *Aeneis* en krijgt daarbovenop een zorgende functie over de jonge Aeneas. Hij weet als eerste de knaap naar waarde te schatten: "Hector zag wat in de kleine Aeneas. Hij nam hem op een keer in bescherming toen er weer gespot werd met zijn kleine gestalte" (Levensreis 61). Op dat ogenblik ontstaat er een vriendschapsrelatie tussen de twee personages. Hoewel Hector in de *Aeneis* ook ouder is dan Aeneas, brengt Spillebeen een groter leeftijdsverschil aan tussen beiden. Daardoor is het duidelijk dat Aeneas Hector snel gaat zien als een vaderfiguur: "Aeneas had ineens een man naast zich, een vriend die een vader voor hem was" (Levensreis 61). Hij vindt bij hem de kwaliteiten die hij bij zijn eigen vader Anchises mist: "hij beloofde zichzelf een man te worden zoals Hector er een was. Zijn hele leven zou hij onthouden wat Hector hem terloops maar had gezegd: jij moet ik worden" (Levensreis 69).

Hector treedt op als een raad- en leidinggevend figuur in het leven van Aeneas. De raad die hij hem geeft, blijft Aeneas vervolgens voor altijd bij: "geloof niet in verhaaltjes, maar gebruik ze jongen" (Levensreis 69). Omdat Hector deze functie inneemt in het leven van Aeneas, groeit de liefde van de

⁷⁴ "Homer can afford to depict Hector in panic because Hector's courage is beyond all question" (West, 1974: 3).

⁷⁵ Il. V. 689; VI. 342, 520; VII. 233; XII. 230; XV. 246; XVII. 169; XVIII. 284; XX. 430; XXII. 337, 354.

⁷⁶ "t Volk der Trojanen beval de van helmgilans stralende Hektor, / Priamos' zoon, en met deze bewapende veruit het grootste en / dapperste volk zich, belust met hun lansen ten strijde te trekken" (De Roy Van Zuydewijn, 2004: 118).

jongen voor de Trojaanse prins nog meer: "hij vroeg zich af wie hij eigenlijk was en tevens was er een warm gevoel in hem voor Hector, de oudere broer, nee, veel meer, een vader" (Levensreis 63).

Hector is niet enkel een vaderfiguur voor Aeneas, maar tevens, net als in de *Aeneis*, een vaderfiguur voor Troje: "en weet je, als ik sterf, zal Troje vallen. Ik ben deze stad, zo zegt het Cassandra. En zonder er trots of wat ook om te zijn, ze heeft gelijk: ik ben deze stad" (Levensreis 65). Ook in de *Ilias* wordt Hectors rol als beschermer van de stad duidelijk vermeld:

οἷος γὰρ ἐρύετο Ἴλιον ἔκτωρ⁷⁷ (Il. VI. 403).

Hector heeft ook invloed op Aeneas' plichtsbewustzijn wanneer hij twijfelt over zijn vertrek uit Carthago: "hij sliep en sprak met Hector die zei dat hij de Trojanen niet in de steek mocht laten" (Levensreis 151). Zijn plicht moet Aeneas dus niet voor zichzelf, maar voor zijn volk volbrengen. In de *Aeneis* neemt Hector dezelfde rol op zich, maar dan als initiële opdrachtgever:

*Sacra suosque tibi commendat Troia penatis;
hos cape fatorum comites, his moenia quaere
magna pererrato statuas quae denique ponto*⁷⁸ (Aen. II. 293-295).

Ten slotte wordt de waardigheid van Hector ook in Spillebeens roman niet in twijfel getrokken: "'Hector zou een waardige koning geweest zijn,' zei hij langzaam, 'duizend keer waardiger dan ik'" (Levensreis 98). De auteur plaatst Hector hier zelfs boven Aeneas op vlak van waardigheid terwijl Vergilius in de *Aeneis* de beide personages op dezelfde hoogte plaatst⁷⁹. Deze beschrijving van Spillebeen laat de diepe waardering zien die Aeneas tegenover Hector koestert. Deze waardering, gecombineerd met zijn onvoorwaardelijke liefde voor de vaderfiguur, versterken de *pietas* van Spillebeens Aeneas. De liefde van Aeneas voor de Trojaanse koningszoon wordt het best weergegeven bij de dood van Hector.

⁷⁷ "het was Hektor alleen die Troje bescherming verleende" (De Roy Van Zuydewijn, 2004: 185).

⁷⁸ "De stad draagt u de zorg op der penaten / en alle instrumenten voor de cultus. / Neem op uw noodlotsreis hen met u mede / als begeleiders, zoek voor hen een stad op, / een luisterrijke stad, die gij zult stichten / na over zee te hebben rondgezworven" (Van Wilderode, 1975: 59).

⁷⁹ Aen. XII. 439-440.

2.2.2. De dood van Hector

Zowel in de *Aeneis* als in *De levensreis van een man* uit Aeneas zijn verdriet bij de dood van zijn vriend Hector:

*Ultro flens ipse videbar
compellare virum et maestas expromere voces:
'O lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrum,
quae tantae tenuere morae?*⁸⁰ (Aen. II. 279-282).

Doordat Hector in de roman van Spillebeen echter een duidelijke vaderrol heeft, is Aeneas' reactie veel emotioneler: "Maar toen men hem was komen vertellen, met heel veel aarzelingen, dat Achilles op zijn beurt Hector had gedood, toen stortte Aeneas psychisch in elkaar. Hij wilde niet meer leven, hij walgde van zichzelf" (Levensreis 95). Niet enkel zijn vaderrol over Aeneas, maar ook zijn vaderrol over Troje wordt bevestigd: "Troje was verloren, schreeuwde hij, hij zou zichzelf ook van kant maken, Hector was Troje geweest, Hector was dood en Troje verloren, hij herinnerde zich dat Hector had gezegd: als ik sterf zal Troje vallen" (Levensreis 95). Aeneas wordt zo overmand door verdriet dat hij zichzelf van het leven probeert te beroven: "Creüsa had alle scherpe voorwerpen uit zijn buurt weggedaan en toen probeerde hij zijn pols door te snijden aan de bronzen rand van zijn bed" (Levensreis 95). Deze reactie zet Spillebeens emotionele, menselijke portrettering van Aeneas nogmaals sterk aan. Aeneas beseft, net als bij Anchises, pas na de dood van Hector wat hij voor hem betekende: "het kwam hem ineens voor dat het enige echte, diepe, ware, goede en schone in zijn leven tot nu toe die vriendschap van hem met Hector was geweest. Ik heb enkel maar van hem gehouden, dacht hij" (Levensreis 99).

⁸⁰ "Onwillekeurig / begon ik zelf, in tranen ook, te spreken / en dit verdrietig woord tot hem richten: / "Trojaanse held en laatste hoop van Troje, / waar bleef gij al die tijd?" (Van Wilderode, 1975: 58-59).

2.3. Aeneas en Polubios

Een nieuw personage dat Willy Spillebeen in zijn roman introduceert, is de herder Polubios. Dit personage heeft geen tegenhanger in de *Aeneis* of in de *Ilias*⁸¹. In *De levensreis van een man* treedt hij, net als Hector, op als een vaderfiguur. Polubios vervult deze rol tijdens de kinderjaren van Aeneas, nog voor de invasie van de Grieken in Troje. Polubios en diens dood liggen tevens aan de grondslag van Aeneas' haat jegens zijn vader Anchises. Dit personage is met andere woorden essentieel om het aspect 'vaderliefde' in Spillebeens invulling van de *pious Aeneas* te kunnen doorgronden.

2.3.1. Polubios als vaderfiguur

De jonge Aeneas wordt, gedurende zijn kinderjaren in Troje, door Spillebeen geportretteerd als een speels en nieuwsgierig kind: "hij was nu eenmaal een zwervertje, daar was geen kruid tegen gewassen" (Levensreis 27). Daardoor gaat Aeneas zich meer en meer identificeren met de herders, die het leven leiden dat hem zo rustig en vrij lijkt: "Hij was zelf het liefst een herder geweest. Arm, maar vrij, zoals Polubios het altijd zei" (Levensreis 29).

Polubios spreekt zich steeds negatief uit over de edelen van Troje. De beste illustratie daarvan is het fragment waarin Polubios een gewond kindje verzorgt dat te vondeling werd gelegd. Door haar kleding weet Polubios dat het kind van adel is: "kreupele meisjes, dat is maar niks... Ik ken ze, de kerels van jouw ras" (Levensreis 29). Deze uitspraken doen de jonge Aeneas steeds pijn omdat hij zichzelf liever als een herder ziet, zoals Polubios, dan als een edele, zoals zijn vader Anchises. Hij stelt desgevallend zijn eigen leefwereld in vraag: "Hij stelde ineens vast dat hij niet van die kerels hield en dat ze hem ook nooit een blik gunden, zelfs zijn vader keek nauwelijks naar hem om" (Levensreis 35). De twijfel over de liefde van en voor zijn vader vindt hier zijn oorsprong. Verder heeft de herder een uitgesproken mening over het gedrag van de edelen van Troje: "Ik ben niet zo'n doder als de mannen van jouw soort" (Levensreis 40). De jonge Aeneas denkt door deze uitspraken na over zijn eigen morele waarden. Deze zelfreflectie is typerend voor de personages van Willy Spillebeen⁸².

Aeneas vertelt het verhaal over Polubios en de vondeling aan zijn moeder en zo heeft hij, ongewild, Polubios' dood op zijn geweten. Het kind blijkt immers Creüsa te zijn, de dochter van koning Priamus. Aeneas ziet zijn fout te laat in en vervloekt zichzelf: "En hij, Aeneas, was een van die edelen, zoals

⁸¹ Willy Spillebeen heeft in correspondentie gezegd dat hij hier geen antieke bron voor geraadpleegd heeft, hij vond de naam gewoon goed klinken.

⁸² Zie 1.1. Willy Spillebeen.

Polubios het vandaag nog gezegd had, ook hij was niet te vertrouwen, hij had zijn vriend, die maar een herder was, doodgewoon verraden" (Levensreis 35). Aeneas wordt desalniettemin geplaagd door twijfel: "Maar het is mijn schuld niet, dacht hij toen, ik had toch de plicht om het aan vader te vertellen en Polubios heeft niet gevraagd dat ik zou zwijgen. Plicht, plicht!" (Levensreis 35). De innerlijke tweestrijd duurt echter niet lang en Aeneas heeft door dat zijn fout gevolgen zal hebben.

Polubios komt in de problemen en wanneer Aeneas zijn vriend wil waarschuwen, is hij volledig overmand door emoties. Polubios treedt hier op als vaderfiguur: "Polubios, hoe boos hij ook geweest was, kon hem alleen maar over zijn donkere krullen strijken en de schokken van verdriet, die zijn lichaampje door elkaar schudden, proberen te bedaren" (Levensreis 39). Aeneas kalmeert en voelt zich goed bij de herder: "Polubios drukte Aeneas tegen zich aan en de zure reuk van schapen en mannenzweet kalmeerde hem" (Levensreis 40). Het feit dat de geur van de herder Aeneas kalmeert, is niet verwonderlijk. We leren namelijk dat Aeneas' natuurlijke moeder een herderin was geweest die de naam Astarte droeg: "Je bent in het Idagebergte geboren, in een schaapskooi" (Levensreis 163). Deze onthulling verklaart de natuurlijke relatie die Aeneas met het platteland en zodoende met de herders heeft. Aeneas was inderdaad geboren om een zwervertje te zijn.

Polubios is zich bewust van zijn vaderrol. Hij neemt niet enkel zijn zorgende functie op voor het gevonden kind: "Kon ik dat kind daar zo laten liggen? Ik zou het niet doen met een lam... Ik heb haar dus in mijn armen hiernaartoe gebracht" (Levensreis 29), maar ook voor de jonge Aeneas zelf: "Hij zei het bijna teder en die toon deed Aeneas meer pijn dan de ruwe uitval van daarnet" (Levensreis 40). Deze rol wordt door Polubios zelf gerechtvaardigd wanneer hij aan Aeneas zijn kinderwens uitlegt: "Ik zal ervoor zorgen. Ze wordt een dochter van me, ik heb met mijn dode vrouw, de goden mogen haar bewaren in de onderwereld, nooit een kind gehad" (Levensreis 30). De liefde van en voor de herder is ontegensprekelijk en geeft Aeneas een alternatief voor zijn dronken vader Anchises. Polubios ligt aan de oorzaak van Aeneas' kritische blik op zijn vader door de edelen van Troje op de korrel te nemen, maar dit veroorzaakt niet meteen de haat van Aeneas. Deze haat vindt zijn oorsprong in de dood van Polubios.

2.3.2. De dood van Polubios

Aeneas is uitgeput en blijft slapen in de grot van Polubios. Tegen het ochtendgloren komen zowel Anchises als Priamus met hun manschappen aan bij de herder en nemen hem gevangen. Aeneas probeert tevergeefs de situatie nog recht te trekken: "'Polubios spreekt de waarheid, vader, Priamos heeft het kind te vondeling gelegd.' 'Bemoei je met je eigen zaken,' zei Anchises toen ijzig, 'daar ben

je nog veel te jong voor" (Levensreis 43). Anchises onderneemt verder niets wanneer de mannen van Priamus de herder willen stenigen omdat ze hem ervan beschuldigen het kind te hebben ontvoerd. Aeneas begrijpt dit niet: "Waarom had zijn vader niets voor de herder gedaan?" (Levensreis 44). Hier ligt de kiem voor Aeneas' haat voor zijn vader Anchises: "Hij zou dit moment levend houden door een haat, die hij nu nog maar vaag vermoedde, maar die later vaste vormen zou aannemen" (Levensreis 44). Zowel de edelen van Troje: "In stilte vervloekte hij de edelen van zijn ras" (Levensreis 44-45), als zijn vader Anchises: "Hij zag de vreemdeling die zijn vader was en soms geloofde hij dat hij hem haatte" (Levensreis 46), liggen aan de basis van de dood van één van zijn beste vrienden en tevens een vaderfiguur. Het feit dat we niet ten volle van een *pius Aeneas* kunnen spreken als het in *De levensreis van een man* om Aeneas' relatie met Anchises gaat, vindt hier zijn beste verklaring. De dood van de ene vaderfiguur betekent ook de dood van de andere⁸³. Aeneas draagt deze gebeurtenis zijn hele leven mee: "soms kwam het je voor dat je nooit echt volwassen bent geworden en dat daar het drama, voor jou persoonlijk dan, van je leven ligt" (Levensreis 54). De *pius Aeneas* is echter niet verloren. Het aspect van vaderliefde is sterk aanwezig voor zowel Polubios als Hector: "dat beeld van herder en honden zou Aeneas voor de geest komen, later, telkens hij aan zijn vaderlijke vriend Hector zou denken" (Levensreis 66). Hier lijkt het zelfs of Aeneas de twee personages laat samensmelten, wat resulteert in één centrale vaderfiguur.

⁸³ Zie 2.1.3. Anchises als goddelijke leidersfiguur in het leven van Aeneas.

3. Aeneas als vaderfiguur

3.1. Aeneas en Iulus-Ascanius

Ascanius speelt zowel in het epos van Vergilius als in de roman van Willy Spillebeen een belangrijke rol. Ik bespreek in de volgende paragrafen kort de ontwikkeling van Ascanius van jong kind naar leidinggevende jongeman, en leg daarbij vooral de focus op de symbolische waarde die hij heeft als opvolger van zijn vader, en dus als de toekomst van Rome⁸⁴. Ascanius is immers diegene die Alba Longa zal stichten⁸⁵ en zodoende de fundamenteen legt voor de Romeinse geschiedenis naar het model van keizer Augustus en de *gens Iulia*⁸⁶. Willy Spillebeen past niet veel aan aan de portrettering van de zoon van Aeneas. Zijn rol als opvolger heeft namelijk, net zoals in Vergilius' *Aeneis*, een invloed op Aeneas' besluitvorming doorheen de roman en dus op zijn *pietas*. Beide auteurs beschrijven verder een dieptepunt in de relatie tussen Aeneas en Iulus-Ascanius. Deze vervreemding tussen vader en zoon heeft als resultaat dat Aeneas herinnerd wordt aan zijn plicht en zodoende zijn tocht hervat.

3.1.1. Aeneas als leidende vader

Zowel Vergilius als Willy Spillebeen hebben oog voor het opgroeien van Ascanius. Beide auteurs vertrekken van de kleine zoon, "die nog maar een kind was" (Levensreis 140); om dit te benadrukken, gebruikt Vergilius zes keer "*puer Ascanius*"⁸⁷. Toch is het moeilijk om de leeftijd van Ascanius te bepalen in het epos van Vergilius. Er zijn wel enkele indicaties. Zo weten we zeker dat hij nog slechts een klein kind was tijdens de vlucht uit Troje en dat hij vanaf de landing in Italië opgegroeid is tot strijder in het leger van zijn vader. Gedurende de rondzwervingen van Aeneas is zijn leeftijd minder eenduidig.

Zowel in de *Aeneis* als in *De levensreis van een man* groeit Ascanius op tijdens hun zwerftocht. In Carthago krijgen we een beeld van de jonge, maar toch al jagende Ascanius:

⁸⁴ "The boy Ascanius is the personality upon whom Roman grandeur is to be built up, at least according to the poet's conception of Augustan glory and magnificence" (Osborne Ryder, 1917: 212).

⁸⁵ Aen. VIII. 47-48.

⁸⁶ "The Julian propagandists, [...] were obviously interested in underlining the association between the gens Iulia and Aeneas (and Venus, and Jupiter) through the eponymous figure of Iulus-Ascanius" (Farrell & Putnam, 2010: 49).

⁸⁷ Aen. I.267; III.339; IV.56; V.74; X.236, 605.

*At puer Ascanius mediis in vallibus acri
gaudet equo iamque hos cursu, iam praeterit illos*⁸⁸ (Aen. IV. 156-157).

Spillebeen heeft dat beeld van Ascanius behouden wanneer hij hem beschrijft tijdens een jachtpartij in Italië (Levensreis 178). De rol van Ascanius als kind is echter niet van groot belang voor het verloop van de verhalen omdat hij er nog geen actieve rol in speelt. Belangrijker wordt hij echter naarmate hij ouder wordt⁸⁹. Ascanius ontpopt zich vanaf hun landing op Sicilië tot een leidinggevend figuur. Zo leidt hij de parade van de Trojaanse jeugd bij de lijksporten voor Anchises op verzoek van zijn vader:

*'Vade age et Ascanio, si iam puerile paratum
agmen habet secum cursusque instruxit equorum,
ducat avo turmas et sese ostendat in armis
dic' ait*⁹⁰ (Aen.V. 548-551).

Na hun landing in Italië neemt Ascanius deel aan de strijd en groeit verder uit tot de ware opvolger van zijn vader⁹¹:

*Hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo,
sidereo flagrans clipeo et caelestibus armis
et iuxta Ascanius, magnae spes altera Romae*⁹² (Aen. XII. 166-168).

In Spillebeens roman probeert Aeneas een goede vader voor Ascanius te zijn (Levensreis 167). Daarbovenop hoopt hij dat zijn kleine zoontje niet dezelfde weerzin voor hem zal ontwikkelen als hijzelf deed voor zijn eigen vader Anchises: "Hijzelf kende die gevoelens niet - nog niet, dacht hij soms een beetje gekweld, en laat het nooit zo wezen, bad hij - tegenover zijn zoontje Ascanius" (Levensreis 141).

In Vergilius' epos neemt Aeneas, zowel voor zijn eigen zoon⁹³ als voor zijn troepen, zijn rol als raad- en leidinggevend figuur op. Het meest treffende voorbeeld is het moment net voor Aeneas het

⁸⁸ "De jonge Julius reed door de valleien / haast overmoedig op zijn vinnig paardje / en in gestrekte draf stak hij de enen, / dan weer de anderen voorbij" (Van Wilderode, 1975: 118).

⁸⁹ "Ascanius soon develops from a passive tool to an active participant" (Moskalew, 1982: 181).

⁹⁰ "Ga vlug naar Julius toe en zeg hem dat hij / ter ere van zijn grootvader Anchises / de ruiters aan moet voeren en zich tonen / in volle wapendos, als hij tenminste / de knapenschaar rond zich al heeft verzameld / en alles voor het paardenspel gereed is" (Van Wilderode, 1975: 164).

⁹¹ "As we trace his character in the drama, we shall find that Vergil presents him in successive periods as a boy, a hunter, a warrior, a builder and the hope of Rome" (Osborne Ryder, 1917: 211).

⁹² "Van de andre [sic] zijde / verscheen de vaderlijke held Aeneas, / de oorsprong van het volk van de Romeinen, / die fonkelde met stralend schild en wapens / van goddelijke herkomst; naast hem, Julius, / die andere hoop van het geweldige Rome" (Van Wilderode, 1973: 201).

⁹³ "Aeneas wijzigd Hectors gebed tot de goden om van zijn zoon een dapper strijder te maken [Il. VI. 474-481] in een directe aansporing tot Ascanius" (Smolenaars, 1995: 178).

tweegevecht aangaat met Turnus in boek XII van de *Aeneis*. Voor hij vertrekt, geeft Aeneas Ascanius de raad zich te spiegelen aan het voorbeeld van zijn vader en zijn oom Hector:

*Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem,
fortunam ex aliis. nunc te mea dextera bello
defensum dabit et magna inter praemia ducet.
Tu facito, mox cum matura adoleverit aetas,
sis memor et te animo repetentem exempla tuorum
et pater Aeneas et avunculus excitet Hector*⁹⁴ (Aen. XII. 435-440).

Deze passage benadrukt de zorg van Aeneas voor zijn zoon. Doordat hij Ascanius niet enkel duidelijk op het hart drukt dat hij mannelijkheid en integriteit moet bezitten, maar daarbovenop ook hoopt dat de daden en voorbeelden van zijn vader en zijn oom Hector de jongeman mogen inspireren⁹⁵, tonen aan dat Aeneas wil dat ook zijn zoon *pietas* bezit⁹⁶.

Willy Spillebeen behoudt het beeld van Ascanius als toekomstig leider. Dit vermeldt de auteur expliciet wanneer Aeneas spreekt over zijn nieuwe vrouw Lavinia: "Iets anders hoefde ze hem zelfs niet te schenken, zelfs geen opvolger, want die had hij al: de knaap Ascanius die geen voet van zijn vaders zijde week" (Levensreis 196). Door zijn rol als opvolger van Aeneas, gaat Ascanius deel uitmaken van de taak die zijn vader moet vervullen. Hij heeft vooral invloed op diens plichtsbewustzijn. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is het vertrek uit Carthago. Zowel in de *Aeneis* als in *De levensreis van een man* wordt Ascanius hier als motief aangehaald. In de *Aeneis* gebeurt dit wanneer Mercurius Aeneas de boodschap brengt om zijn tocht verder te zetten⁹⁷:

*Si nulla accendit tantarum gloria rerum
nec super ipse sua molitur laude laborem,
Ascanione pater Romanas invidet arces?*⁹⁸ (Aen. IV. 232-234).

⁹⁴ "Leer moed van mij en dappere oologvoering; / geluk, mijn zoon, kunt gij van anderen leren! / Nu zal mijn rechterhand u op het slagveld / verdedigen en doen deelachtig worden / van zovél en zo heerlijke beloning. / Gij van uw kant moet hieraan blijven denken / wanneer gij straks volwassen zijt geworden; / herinner u het voorbeeld van de uwen: / voorgoed bezielen mogen u Aeneas, / uw vader, - én uw oom, de grote Hector!" (Van Wilderode, 1973: 212).

⁹⁵ "Aeneas insists that the memory of this lesson shall remain with Ascanius after he has grown maturity; and not only the memory of Aeneas' words, but of the father's whole life, and the acts of other ancestors long dead" (Henry, 1989: 2-3).

⁹⁶ "Volgens Romeinse traditie houdt Aeneas zijn zoon *exempla* voor: zijn eigen *virtus* en die van Hector" (Smolenaars, 1995: 179).

⁹⁷ "with stern reminder that he should be thinking about his son Ascanius and of the Roman future" (Henry, 1989: 11).

⁹⁸ "En als de roem die met zo grote daden / verbonden is persoonlijk hem niet aantrekt, / als hij om eigen eer die zware opgaaf / niet op zijn schouders wenst te nemen, zou hij / als vader dan aan Julius de Romeinse / burchten misgunnen?" (Van Wilderode, 1975: 121).

Dit motief werd door Aeneas zelf al aangehaald in Spillebeens roman: "kijk voor het laatst, Ascanius, dit is Troje, daar zou je vader koning geworden zijn misschien, maar jij zou beslist een koning geworden zijn" (Levensreis 108). Verder in de roman bevestigt hij de rol van zijn zoon: "hij kende haar [Lavinia] nog niet, maar voor zijn volk en zijn zoon en opvolger Ascanius, verpersoonlijkte ze een veilig verblijf in dit prachtige land" (Levensreis 184-185). Niet enkel zijn status als opvolger, maar ook de veiligheid van Ascanius is van belang voor Aeneas. Zodoende treedt hij op als leidende vader. In de *Aeneis* is de veiligheid van Ascanius ook van groot belang. Een goed voorbeeld hiervan is wanneer de god Apollo ingrijpt in de gevechten tussen de Rutuliërs en de Dardaniërs (Aen. IX. 638-665). Hij maant Ascanius aan de strijd te staken omdat hij voorbestemd is voor grotere zaken⁹⁹.

Ook Aeneas wil zijn zoon beschermen. De wijze les net voor zijn tweegevecht met Turnus en het feit dat Aeneas een trouwe metgezel als Ascanius' strijdmakker heeft aangesteld, getuigen hiervan:

Forma tum vertitur oris
*antiquum in Buten*¹⁰⁰. *Hic Dardanio Anchisae*
armiger ante fuit fidusque ad limina custos;
*tum comitem Ascanio pater addidit*¹⁰¹ (Aen. IX. 646-649).

3.1.2. Vervreemding van Ascanius

Zowel in de *Aeneis* als in de roman van Willy Spillebeen treedt er een moment van vervreemding op tussen Aeneas en Ascanius. Deze zijn niet gelijklopend, maar dienen wel hetzelfde doel, namelijk Aeneas herinneren aan zijn plicht¹⁰². In de *Aeneis* laat Vergilius de vervreemding tussen vader en zoon plaatsvinden tijdens hun verblijf in Carthago. Door zijn adoratie voor Dido verwaarloost Aeneas namelijk de relatie met zijn zoon. Deze is echter zijn opvolger en bijgevolg rechtstreeks verbonden met de plicht van Aeneas om een nieuwe stad te stichten voor de Penaten van Troje. Vergilius verwoordt die vervreemding niet expliciet, maar de wroeging van Aeneas, die nog voor de komst van Mercurius optreedt, duidt er wel op dat hij zich bewust is van de gevolgen die zijn relatie met Dido heeft voor Ascanius. Dit schuldgevoel expliciteert Vergilius bij het afscheid tussen Aeneas en Dido:

⁹⁹ Moskalew, 1982: 149.

¹⁰⁰ Apollo heeft hier de gedaante van Butes aangenomen om Ascanius uit het strijdperk te halen.

¹⁰¹ "Hij had zijn trekken / veranderd in die van de oude Butes, / de schildwacht eens en trouwe huisbewaarder / van de Trojaan Anchises, vóór Aeneas / hem als gezel aan Julius had gegeven" (Van Wilderode, 1973: 104).

¹⁰² "he [Ascanius] has been the pillar of strength impelling and compelling his father to endure and persevere to the very end, to achieve their purpose, to win the goal of all their endeavor" (Osborne Ryder, 1917: 213).

*me puer Ascanius capitisque iniuria cari,
quem regno Hesperiae fraudo et fatalibus arvis*¹⁰³ (Aen. IV. 354-355).

Het feit dat Ascanius een belangrijke rol speelt in de keuze van zijn vader, wordt benadrukt door Mercurius. Hij herinnert Aeneas immers aan zijn plicht en haalt daarvoor Ascanius aan:

*Si te nulla movet tantarum gloria rerum
nec super ipse tua moliris laude laborem,
Ascanium surgentem et spes heredis Iuli
respice, cui regnum Italiae Romanaque tellus
debetur*¹⁰⁴ (Aen. IV. 272-276).

Aeneas' wroeging bestaat er dus uit dat zijn aanwezigheid bij Dido niet enkel zijn plicht, maar ook de glorierijke toekomst van Ascanius in de weg staat. Deze gevoelens, gepaard met Mercurius' argumenten¹⁰⁵, overtuigen Aeneas te vertrekken. Zeven regels later (Aen. IV. 283-284) staat zijn besluit om Carthago te verlaten dan ook al zo goed als vast.

Willy Spillebeen beschrijft de vervreemding tussen Aeneas en Ascanius na hun vertrek uit Carthago, wanneer Aeneas, ziek van verdriet om het verlies van Dido, op het dek van het schip verschijnt: "Toen zijn zoontje hem om de hals wou vliegen, stootte hij hem meteen van zich af, ruw en in zijn hart onverschillig" (Levensreis 158). Aeneas wordt hier wederom geportretteerd als een mens. Een mens die duidelijk verscheurd wordt door emoties en die diegenen die het naast bij hem staan, afwijst. Na de dood van zijn vader ziet hij echter zijn fout in en de breuk tussen Aeneas en Ascanius wordt nog voor hun landing in Italië geheeld; hij neemt zijn eigen vaderrol, en dus ook zijn plicht, weer op: "Hij zwoer toen, [...], bij de schim van zijn dode vader, dat hij voortaan voor zijn zoontje een echte vader zou zijn" (Levensreis 167). Ondanks er breuken zijn in de relatie tussen Aeneas en Ascanius, is er ook een duidelijke liefde voor zijn zoon aanwezig bij Spillebeens hoofdfiguur. Hierdoor kan Ascanius meerdere malen als motief voor Aeneas' plicht worden aangehaald en draagt hij op die manier bij tot de constructie van de *pietas* van zijn vader.

¹⁰³ "Ook is er nog de kleine, lieve Julius / die inderdaad als onrecht zou gevoelen / zo ik hem van Italië beroofde / en van de landen die het lot hem toeweest" (Van Wilderode, 1975: 126).

¹⁰⁴ "Indien de roem die met zo grote daden / verbonden is, u niet kan stimuleren, / als gij om eigen eer die zware opgaaf / niet op uw schouders wenst te nemen, denk dan / tenminste aan de toekomst van uw Julius, / uw jonge erfgenaam, bestemd tot heersen / over Italië en het land van Rome" (Van Wilderode, 1975: 122-123).

¹⁰⁵ "Only through these feelings of duty toward Ascanius, who represents the hope and symbol of future, does Mercury motivate Aeneas to leave Carthage" (Moskalew, 1982: 179).

3.1.3. De dood van Ascanius

Hoewel we in de *Aeneis* en in *De levensreis van een man* veel overeenkomsten zien in de figuur van Ascanius, wijkt Willy Spillebeen één keer heel erg af van het klassieke epos. Hij laat Ascanius namelijk sterven vóór Aeneas en nog voor hij Alba Longa heeft kunnen stichten (Levensreis 205). Dit heeft als gevolg dat de opvolging van Aeneas niet verzekerd is. De reden van zijn vroegtijdige dood is te vinden in de verwaterde relatie tussen vader en zoon na hun landing in Italië.

Na de overwinning op Turnus en tijdens de stichting van Lavinium groeien Aeneas en Ascanius steeds verder uit elkaar. De plicht van Aeneas is dan ook zo goed als vervuld en Ascanius speelt hier dus geen grote rol meer in. De vervreemding tussen vader en zoon is complex: "Wat Aeneas helemaal niet wist - Ascanius was gesloten van karakter en doordat hij zijn hele kindertijd een moeder gemist had en alleen maar als naar een gebieder naar zijn vader had kunnen opzien, had hij een grote schuwheid overgehouden voor die vader van hem" (Levensreis 201). De breuk wordt groter wanneer duidelijk wordt dat Ascanius verliefd is geworden op Silvia, een lid van een vijandige stam. Aeneas wil dit niet omdat hij enerzijds bang is voor de veiligheid van zijn zoon en anderzijds omdat het diens plicht is om die vijandige stammen uit te roeien: "Hij wist wat goed was voor zijn zoon, zoals zijn vader vroeger geweten had wat goed was voor hem" (Levensreis 201). Hierdoor gaat hij zelf zijn zoon de liefde ontzeggen. Hoewel Lavinia Aeneas tot bezinning kan brengen (Levensreis 203-204), wordt de breuk tussen Aeneas en Ascanius nooit volledig hersteld. Aeneas ziet in dat hij, net als zijn vader, het geluk van zijn zoon in de weg staat en laat hem daarom naar Silvia gaan. Hij geeft dus toe uit liefde voor zijn zoon, het eerste echte voorbeeld van *humanitas* tegenover hem. Ascanius wordt echter vermoord door de vijandige stam van Silvia en Aeneas wordt overmand door schuldgevoel: "ik was bedroefd en kwaad en hopeloos omdat ik begreep, maar niet wilde begrijpen, niet wilde aanvaarden dat ik ook Ascanius tekort had gedaan. Ik had hem moeten beschermen. Ik was geen goede vader voor hem geweest" (Levensreis 206). Zijn reactie bestaat eruit zich te wreken. Hij laat de vijandige stammen uitmoorden en koelt zijn eigen woede op zijn vrouw Lavinia. Hij komt snel tot bezinning: "ik had het recht niet Lavinia, om jou te laten boeten voor mijn razernij en mijn hopeloosheid" (Levensreis 206). Desalniettemin leidt zijn razernij hem ver weg van de *pius Aeneas* uit het epos van Vergilius.

De dood van Ascanius dient om Aeneas tot inzicht te laten komen. Spillebeen schrijft daarvoor een geheel nieuwe geschiedenis uit en introduceert een nieuw personage, Elissa, Aeneas' dochter uit zijn

huwelijk met Lavinia. In het begin maakt hij bij haar dezelfde fouten als bij Ascanius door te proberen haar liefde in de weg te staan. Hij komt echter net op tijd tot bezinning¹⁰⁶.

Hoewel de aanwezigheid van Ascanius in de *Aeneis* van Vergilius het beeld van de *pius Aeneas* stimuleert¹⁰⁷, is in *De levensreis van een man* de vroegtijdige dood van Ascanius en de bijkomende aanwezigheid van Elissa nodig om Aeneas tot inzicht te laten komen en zodoende 'liefde' voor 'plicht' te plaatsen. Deze opstelling leidt ertoe dat Aeneas zich kan losmaken van de beknotting van zijn verstikkende milieu en dan vooral van de erfenis van zijn vader¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Zie 3.2.1. Elissa als dochter van Aeneas.

¹⁰⁷ "'the boy Ascanius' is the impelling and compelling personality behind the father, without whom there could hardly have been any *pius Aeneas*" (Osborne Ryder, 1917: 210).

¹⁰⁸ Dit is het plaatsen van 'plicht' voor 'liefde' en bijgevolg de vervreemding van Aeneas' eigen persoonlijkheid. Zie 2.1.3. Anchises als goddelijk leidersfiguur in het leven van Aeneas.

3.2. Aeneas en Elissa

Willy Spillebeen beschrijft in *De levensreis van een man* een nieuw personage, Elissa, de dochter van Aeneas en Lavinia. Dit personage wordt in deze hoedanigheid niet vermeld in Vergilius' *Aeneis*. Na de dood van Ascanius is zij in de roman van Spillebeen echter essentieel geworden voor de opvolging van Aeneas en bijgevolg ook voor de geschiedenis van Rome. Zij speelt bovendien een belangrijke rol in het leven van haar vader. Elissa heeft niet enkel een zorgende functie over hem, maar tegelijkertijd is zij de verpersoonlijking van de gemiste liefde in het leven van Aeneas. Daardoor heeft zij, net als haar tegenhanger Dido, een aanzienlijke invloed op Aeneas' perceptie van 'plicht' en 'liefde' en kan ze zodoende voor een ommekeer zorgen in Aeneas' levenshouding. Dit zorgt er voor dat Aeneas' menselijkheid (*humanitas*) en vergevingsgezindheid (*mansuetudo*) terug op de voorgrond geplaatst worden. Dit vormt het tweede luik van het onderzoek.

3.2.1. Elissa als dochter van Aeneas

Vooreerst is het de taak van Elissa om de opvolging van Aeneas te verzekeren. Ze is verliefd op Silvius en wil met hem trouwen. Silvius is geen onbekende naam in de *Aeneis*. Hij is namelijk de laatstgeboren zoon van Aeneas en Lavinia. Hij wordt vermeld door Anchises wanneer die aan zijn zoon de roemrijke geschiedenis van Rome beschrijft in de onderwereld:

*Ille, vides, pura iuvenis qui nititur hasta,
proxuma sorte tenet lucis loca, primus ad auras
aetherias Italo commixtus sanguine surget,
Silvius, Albanum nomen, tua postuma proles,
quem tibi longaevo serum Lavinia coniunx
educet silvis regem regumque parentem,
unde genus Longa nostrum dominabitur Alba*¹⁰⁹ (Aen. VI. 760-766).

In *De levensreis van een man* heeft Silvius een andere invulling gekregen. Aeneas benadrukte reeds dat hij van Lavinia geen opvolgers meer wenste. Silvius is in de roman van Spillebeen daarom enkel maar een stadsgenoot, en geen aanverwant van Aeneas.

¹⁰⁹ "Geleund op een onaangepunte speerschacht / is ginds een jongeman te zien, ge ziet hem. / Het lot gaf hem die plek dicht bij het daglicht; / uit het Italische bloed geboren zal hij / als eerste klimmen naar de bovenwereld. / Zijn naam is Silvius, Albaans van afkomst, / de laatstgeboren zoon die u uw gade / Lavinia zal baren als gij oud zijt. / Zij zal hem in een eenzaam woud bekwamen / tot koning en tot koninklijke [sic] stamheer / door wie ons nakroost in een verre toekomst / de scepter voeren zal in Alba Longa!" (Van Wilderode, 1975: 210).

Aeneas is niet akkoord met de liefde van zijn dochter. Silvius had hem ooit te oud genoemd om nog een rol te kunnen spelen in de opbouw van Lavinium (Levensreis 14-15) en daarenboven heeft Aeneas het gevoel dat hij zijn dochter komt weggapen: "Hij had ook nog willen zeggen dat ze hem verraden had, dat hij zich bedrogen voelde, maar hij zweeg bijtijds" (Levensreis 216). Hij beseft echter net op tijd dat hij het geluk van zijn dochter niet in de weg mag staan: "Hij realiseerde zich dat Elissa hem niét bedrogen had, dat ze alleen maar haar eigen weg wilde gaan, zoals Ascanius en zoals hijzelf destijds" (Levensreis 217). Aeneas verzoent zich met de liefde van zijn dochter en laat hen trouwen: "Silvius zal me opvolgen. Jij wordt zijn vrouw. Elissa valt me om de hals" (Levensreis 129). Spillebeen heeft de naam Silvius dus duidelijk niet toevallig gekozen en sluit, door hem te laten huwen met Elissa, aan bij de geschiedenis die in de *Aeneis* verteld wordt. Aeneas benadrukt daarop nog eens de opvolging van Silvius en Elissa: "ik zie de weg die ik afgelegd heb, die ik weer zal afleggen in deze twee mensen, het is goed, ik glimlach, ik, ja, ik" (Levensreis 226). Aeneas maakt niet dezelfde fout als bij Ascanius en toont zijn menselijkheid (*humanitas*) en vergevingsgezindheid (*mansuetudo*).

Elissa zelf is ook geen onbekende naam in de literatuur. Het is namelijk een andere benaming voor Dido¹¹⁰. De Carthaagse koningin werd vooral na de vlucht uit haar geboortestad Tyrus met de naam 'Dido' aangesproken¹¹¹. Deze naam houdt verband met het Griekse *φεύγω*, wat 'vluchten' betekent¹¹². Vergilius gebruikt in de *Aeneis* drie keer de naam "Elissa"¹¹³. Spillebeen beschrijft Dido en de dochter Elissa als twee verschillende personages. Beiden spelen ze in het leven van Aeneas echter wel dezelfde rol: de rol van liefhebbende en zorgende vrouw. Verder laat Spillebeen ook Dido invloed uitoefenen op Aeneas' opvattingen over 'plicht' en 'liefde'.

3.2.2. Elissa als Dido

"Elissa is de andere naam, de troetelnaam die jij gegeven hebt destijds aan Dido"
(Levensreis 222).

Spillebeen maakt in zijn roman vele connecties tussen Elissa en Dido. Ik selecteer drie voorbeelden uit *De levensreis van een man* die hun onderlinge gelijkenissen het best illustreren. Vooreerst beschrijft Spillebeen Elissa en Dido als twee wondermooie vrouwen wier ogen een prominente rol toebedeeld krijgen. Elissa wordt hier weergegeven als een standvastig figuur: "haar groene ogen

¹¹⁰ 'Elissa', 1984: 202.

¹¹¹ "In the pre-Virgilian tradition she bore the latter name [Elissa] in her native city of Tyre, the former name [Dido] she received only after her flight, particularly at the end of her life and after her death" (McDermott, 1943: 205).

¹¹² La Penna, 1984: 52.

¹¹³ Aen. IV. 335, 610; V. 3.

kijken dwars door je heen" (Levensreis 16), terwijl Dido hem aankijkt met "doorschijnende ogen die haar breekbaar en teer maakten" (Levensreis 136). Ten tweede worden beide vrouwen vergeleken met godinnen. Spillebeen laat dit expliciet doorklinken in zijn beschrijving van zowel Elissa: "Een godin, dat is ze, mijn dochter. Ik ben altijd trots op haar geweest. Trots en verliefd" (Levensreis 9), als Dido: "Toen kwam Dido de trap af. Ze droeg een jachtpakje als Artemis, de godin van de jacht" (Levensreis 144). Ook Vergilius vergelijkt Dido in de *Aeneis* met haar Romeinse tegenhanger Diana (Aen. I. 494-501). Door hen beiden een verheven status toe te dichten, geeft Spillebeen nadrukkelijk uiting aan de liefde en devotie van Aeneas. Deze ongebreidelde liefde voor Dido is dan ook het derde voorbeeld en wordt het duidelijkst weergegeven wanneer Aeneas zijn huwelijk met Lavinia beschrijft: "Onze liefde is in niets te vergelijken geweest met die andere, van en voor Dido" (Levensreis 168). Zijn liefde voor Elissa ligt in dezelfde lijn als zijn liefde voor Dido. Spillebeen verwijst meerdere malen naar het feit dat de naam van zijn dochter niet zo maar gekozen is: "Ze kust me op het voorhoofd, haar lippen branden op mijn rimpels. Nee, ik wil nog niet doodgaan, door haar liefde zal ik blijven leven. Ik heb niet tevergeefs mijn dochter Elissa genoemd" (Levensreis 129). Spillebeen vergroot deze liefde verder uit: "Hij hield van Elissa, meer zoals een man houdt van een vrouw dan een vader van zijn dochter" (Levensreis 216). Het beeld dat Aeneas zowel Dido als Elissa wil beminnen, duikt hier onvermijdelijk op en benadrukt de sterke gelijkenissen tussen de twee vrouwen. Zijn "Dido-die-ook-Elissa-heette" (Levensreis 10), is als het ware gereïncarneerd in zijn dochter: "jij, Elissa, jij hebt hààr gezichtje. Alle vrouwen die ik bezeten heb, hebben jouw gezicht, Dido, nee, het jouwe, Elissa" (Levensreis 169).

In Spillebeens *De levensreis van een man* spelen zowel Dido als Elissa verder een belangrijke rol in Aeneas' plichtsbewustzijn. Aeneas zal gedwongen worden zijn geliefde Dido te verlaten ten gunste van zijn plicht. Daarmee volgt hij het voorbeeld van zijn vader, door 'plicht' voor 'liefde' te plaatsen¹¹⁴. Dido herinnert hem hier expliciet aan: "ze verweet je terecht dat je een komediant was en dat je bij je keuze tussen liefde en plicht alleen maar de plicht gekozen had omdat het eenvoudiger, makkelijker was" (Levensreis 157). Spillebeen volgt hier impliciet de regels van Vergilius:

*Sed nullis ille movetur
fletibus aut voces ullas tractabilis audit;
fata obstant placidasque viri deus obstruit auris*¹¹⁵ (Aen. IV. 438-440).

¹¹⁴ Zie 2.1.3. Anchises als goddelijke leidersfiguur in het leven van Aeneas.

¹¹⁵ "Aeneas, onbewogen door tranen, / bleef onvermurwbaar doof voor alle woorden. / Het noodlot toch verbood hem medelijden; / een god versperde zijn gewillige oren" (Van Wilderode, 1975: 129).

Hoe hard zijn plicht hem ook leidt, Aeneas blijft, zowel bij Spillebeen als bij Vergilius, niet onbewogen voor de woorden van Dido¹¹⁶:

*At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem
solando cupit et dictis avertere curas,
multa gemens magnoque animum labefactus amore
iussa tamen divum exsequitur classemque revisit*¹¹⁷ (Aen. IV. 393-396).

Spillebeen beschrijft dit veel explicieter: "ik voel het in mijn hart, au, [...], daar wordt een dolk in gestoken, het is de dolk van Dido, ze heeft me tegelijk met zichzelf gedood" (Levensreis 154).

Aeneas staat dus zowel bij Spillebeen als bij Vergilius voor een verscheurende keuze waar uiteindelijk de plicht het haalt boven de liefde. Een keuze die Aeneas voor altijd achtervolgt en waar hij, in Spillebeens roman, op het einde van zijn leven pas mee in het reine kan komen.

Aeneas linkt op latere leeftijd zijn dochter Elissa meer en meer met zijn geliefde Dido. Niet enkel hun uiterlijk hebben ze gemeen, maar bovendien is hun relatie een verdere uitwerking van Aeneas' spanning tussen 'plicht' en 'liefde' die reeds bij Dido aanwezig was. Enerzijds wil Aeneas de nieuwe stad stichten, maar anderzijds wil hij ook een goede vader zijn voor Elissa. Zeker omdat zij de liefde voor Dido belichaamt.

Aeneas stelt zijn plicht voorop bij de opbouw van Lavinium: "liefde, dat is verleden tijd. Macht, dat is de realiteit nu" (Levensreis 189). Elissa zorgt hier voor een ommekeer. "Zijn dochter, die dierbaarder was dan Ascanius ooit geweest was" (Levensreis 216), laat hem terug liefde voelen en zo neemt zij, impliciet, de rol van Dido over: "liefde die geeft is groter dan liefde die ontvangt. Jij hebt je hele leven meer liefde ontvangen dan gegeven, nu is het jouw beurt om het vele dat je opgespaard hebt weg te schenken. Je zult gelukkig zijn omdat Elissa gelukkig is" (Levensreis 132). Hierdoor doorbreekt Aeneas zijn blinde plichtsgetrouwheid; de opbouw van de nieuwe stad behoort niet langer tot zijn prioriteiten: "Kijk Elissa, daar groeit nu die stad van Silvius" (Levensreis 19). Zijn vaderliefde staat centraal op het einde van zijn leven, net zoals de liefde voor Dido centraal stond tijdens zijn verblijf in Carthago. Aeneas maakt zich moeizaam los van de ketenen van zijn vader en zijn omgeving. Liefde voor zijn medemens vormt nu een belangrijk aspect van zijn *pietas*.

¹¹⁶ Van der Paardt, 1996: 23.

¹¹⁷ "Aeneas, alhoewel hij graag haar lijden / en zorg met vriendelijke woorden had gelenigd, / volbracht zwaarzuchtend en het hart gefolterd / door felle liefde, het bevel der goden. / Hij keerde naar de vloot terug" (Van Wilderode, 1975: 128).

3.2.3. Aeneas als lijdende vader bij Willy Spillebeen

Elissa treedt op als zorgende vrouw tijdens de laatste uren van Aeneas' leven; vooral haar sussende woorden als "stil maar vadertje, je zal je meteen weer zoveel beter voelen" (Levensreis 154) en haar verpleging van Aeneas benadrukken dit. Dido had voor Aeneas dezelfde functie kunnen vervullen: "Ascanius en jij hebben iemand nodig, jij een vrouw, hij een moeder" (Levensreis 145). Door haar te verliezen, heeft Elissa ook die rol op zich genomen. De liefde en zorg van Dido vinden we terug in de *Aeneis*:

*Illum absens absentem auditque videtque,
aut gremio Ascanium genitoris imagine capta
detinet, infandum si fallere possit amorem*¹¹⁸ (Aen. IV. 83-85).

Vergilius werkt de rol van Dido als zorgende vrouw in de *Aeneis* niet groots uit, maar hij vermeldt wel haar verborgen kinderwens. Haar zuster Anna maakte hier reeds allusies op (Aen. IV. 31-33), maar zelf uit ze dit ook wanneer Aeneas haar gaat verlaten:

*Saltem si qua mihi de te suscepta fuisset
ante fugam suboles, si quis mihi parvulus aula
luderet Aeneas, qui te tamen ore referret,
non equidem omnino capta ac deserta viderer*¹¹⁹ (Aen. IV. 327-330).

De wens om van Aeneas een kind te baren was er dus wel, maar blijft onbeantwoord in de *Aeneis*. Publius Ovidius Maro besteedt echter meer aandacht aan deze moederrol van Dido in zijn *Heroides*¹²⁰, (Her. VII. 137-142). En hij benadrukt daarbovenop de liefde tussen beide personages (Her. VII. 24).

Zowel in de *Aeneis* als in *De levensreis van een man* stellen Elissa en Dido de 'liefde' voor de 'plicht' en vormen daardoor een tegengewicht voor zowel Anchises als Aeneas zelf. Deze opvatting strookt niet met Aeneas' lotsbestemming. Hijzelf heeft echter niet de mogelijkheid om over die lotsbestemming te beslissen, zowel het fatum (*Aeneis*) als zijn vader Anchises (*Levensreis*) staan dat

¹¹⁸ "Met haar gedachten elders, ziet en hoort zij / hem die afwezig is. En somtijds neemt zij, / ontroerd door de gelijkenis met zijn vader, / de kleine Julius op haar schoot, een poging / om haar onzaalge [sic] liefde te verschalken" (Van Wilderode, 1975: 115).

¹¹⁹ "O mocht ik tenminste / voordat gij vlucht een kind van u bezitten, / een kleine zoon Aeneas die te spelen / zit in de voorhof en in zijn gezichtje / althans uw trekken duidelijk weerspiegelt! / Dan zou ik mij niet zo misleid gevoelen, / niet helemaal verwaarloosd en verlaten" (Van Wilderode, 1975: 125).

¹²⁰ "[Er] wordt immers gealludeerd op een (mogelijke) zwangerschap van Dido, iets waarvan we bij Vergilius alleen een heel klein spoortje aantreffen (*parvulus Aeneas!*), maar dat pas bij Ovidius in zijn *Heroides* een concrete uitwerking zal vinden" (Van der Paardt, 1996: 126).

in de weg. Aeneas verlaat uiteindelijk de beide vrouwen die hij het meest heeft liefgehad, Dido door te vluchten uit Carthago en Elissa door te sterven. Onder invloed van Elissa heeft Aeneas wel net voor zijn dood zelf de liefde voorop kunnen stellen. Hierdoor bereikt hij een gevoel van vrijheid en is hij zeker dat hij zijn vaderplicht vervuld heeft: "Aeneas wordt voorgoed geboren... ik sterf ... ik ben vrij" (Levensreis 227). Ook al wordt zijn goddelijke plicht op de tweede plaats gezet, toch zien we hier dat Aeneas zijn egoïsme opzij schuift voor het geluk van zijn dochter. Hij handelt uit liefde en medeleven, wat zijn menselijkheid (*humanitas*) benadrukt.

4. Aeneas en zijn verdere omgeving

4.1. Aeneas, Achates en Pallas

In *De levensreis van een man* spelen de kinderen van Aeneas een belangrijke rol doordat ze beiden in het leven van Aeneas het conflict tussen 'plicht' en 'liefde' belichamen. Om het beeld van de *pius Aeneas* bij Spillebeen te begrijpen, is het eveneens interessant om twee bevriende personages van Aeneas aan te halen: Achates en Pallas. Spillebeen behoudt grotendeels de portrettering uit het epos van Vergilius. Zo ziet Aeneas Achates als een vriend en legt in hem het volste vertrouwen¹²¹. Het personage Pallas wordt dan weer beschreven als een figuur waarover Aeneas een vaderrol kan opnemen¹²². In dat opzicht is de dood van Pallas eveneens een belangrijk motief voor Aeneas' wrede moord op Turnus en draagt het bij aan het beeld dat van de *pius Aeneas* wordt gegeven. Daarenboven belichten deze relaties de menselijke kant van Aeneas. Er sluipen immers twijfels in de onderlinge verstandhoudingen waar bij Vergilius geen enkel spoor van is.

4.1.1. De vriendschap tussen Aeneas en Achates

In de *Aeneis* is Achates de strijdmakker van Aeneas. Zijn trouw is belangrijk in de strijd en, zoals hier, in de jacht:

*Constitit hic arcumque manu celeresque sagittas
corripuit, fidus quae tela gerebat Achates*¹²³ (Aen. I. 188-189).

Om de trouw van Achates te benadrukken, gebruikt Vergilius zes keer het epitheton ornans '*fidus Achates*'¹²⁴. Vergilius expliciteert geen uitdrukkelijke vriendschapsband, maar er is wel sprake van een emotionele betrokkenheid wanneer Aeneas de boodschap van de sibylle heeft aanhoord en zich moet voorbereiden de onderwereld binnen te treden. De bekommernis van Achates getuigt van medeleven:

¹²¹ "Acate è il comes indivisibile di Enea, is sua alter ego, il consigliere e soprattutto il confidente, a tal punto che la sua fedeltà è divenuta proverbiale" (Speranza, 1984: 8-9).

¹²² Rosivach, 1984: p.941-944.

¹²³ "Nu blijft hij staan, grijpt boog en snelle pijlen / die zijn gezel Achates haastig aanreikt" (Van Wilderode, 1975: 24).

¹²⁴ Aen. I. 188; VI. 158; VIII. 521, 586; X. 332; XII. 384.

*Aeneas maesto defixus lumina voltu
ingreditur, linquens antrum, caecosque volutat
eventus animo secum. Cui fidus Achates
it comes, et paribus curis vestigia figit*¹²⁵ (Aen. VI. 156-159).

In *De levensreis van een man* treedt Achates letterlijk op als schildknaap van Aeneas: "Hij had zich samen met zijn schildknaap, zijn oude vriend Achates, in de strijd begeven" (Levensreis 184). Ook bij Spillebeen wordt hij geportretteerd als betrouwbaar. Zo wordt hij als getuige opgeroepen wanneer Aeneas zijn allerlaatste keuze moet maken en zijn dochter uithuwelijkt aan Silvius: "het is goed dat hij er is, ik ben er blij om, hém kun je vertrouwen" (Levensreis 218). De vriendschap gaat echter dieper; Aeneas gaat bij zijn vriend te rade en zoekt troost bij hem: "Achates, vertel eens wat, geef me kracht, troost me, toe, alsjeblief..." (Levensreis 218). Achates wordt zelfs vergeleken met Hector, de vaderfiguur en vriend van Aeneas: "Ik heb in mijn leven véél gekregen, dat besef ik ineens: vriendschap... Hector. En jij" (Levensreis 219). Spillebeen werkt de vriendschap tussen Achates en Aeneas dus verder uit dan Vergilius. Hun relatie geeft de menselijke kant van Aeneas weer. Hij is afhankelijk en roept de hulp van zijn vriend in. Toch zien we ook dat hun relatie onderhevig is aan twijfel. Dit wordt expliciet vermeld op het moment dat Achates Aeneas aan zijn plicht herinnert in Carthago. Spillebeen laat hem de spreekbuis zijn van het ongenoegen dat onder de Trojanen heerst, aangewakkerd door vader Anchises: "alle manschappen liepen erin, zelfs Achates, Aeneas' vriend en wapenmakker. Het was trouwens dezelfde loyale Achates die de boodschap aan Aeneas overbracht en hem bezwoer te gaan" (Levensreis 150). Hun vriendschap is hier een factor waar rekening mee gehouden moet worden. Zo wordt niet enkel Aeneas bewogen door de woorden van Achates, maar is het duidelijk dat ook Achates zelf emotioneel betrokken is, wat de boodschap enkel maar aan kracht doet toenemen: "Enkel Dido leek nog te tellen. Achates, die een eerlijk man was, zei dit alles op een verwijtende toon, maar hij was tevens diepbedroefd. Ze waren inderdaad heel goede vrienden, maar de jongste maanden had Aeneas geen poging gedaan om Achates nog te ontmoeten" (Levensreis 150). Aeneas weet dus van de crisis in hun relatie.

Hij kiest uiteindelijk voor de Trojanen. De rol van Achates, en dan vooral de emotionele wijze waarop Achates Aeneas aan zijn plicht herinnert, mag niet over het hoofd gezien worden. Want na de vele twijfel is het opnemen van zijn plicht een daad die hij voor zijn vrienden en zijn volk vervult, niet voor zichzelf: "als hij bij haar bleef, verraadde hij de Trojanen" (Levensreis 151).

¹²⁵ "Met droef gelaat en neergeslagen ogen / verliet Aeneas eindelijk het rotshol / en liep, verslonden in de duistere uitspraak / die de Sibylle had gegeven, verder. / Zijn trouwe vriend Achates volgde langzaam, / de geest bewogen door dezelfde zorgen" (Van Wilderode, 1975: 186).

Omdat in de *Aeneis* de plicht van Aeneas wordt weergegeven door Mercurius, wordt Achatas niet echt vermeld tijdens de episode in Carthago. Spillebeen daarentegen geeft de goden geen handelende rol en heeft hen daarom vervangen door de menselijke Achatas. Dit heeft als gevolg dat niet enkel Aeneas' plicht voor zijn volk geëxpliciteerd wordt, maar ook dat de menselijke kant van Aeneas hier verder wordt belicht.

4.1.2. Aeneas en Pallas

Pallas is de zoon van koning Euander en strijdt met de Arcadiërs aan de zijde van Aeneas tijdens de oorlog in Italië. Pallas wordt door zijn vader aan Aeneas toevertrouwd, enerzijds omdat Euander zelf te oud is om zijn troepen te leiden (Aen. VIII. 508-509) en anderzijds omdat zo zijn zoon het krijgsbedrijf kan leren van Aeneas:

*Hunc tibi praeterea, spes et solacia nostri,
Pallanta adiungam; sub te tolerare magistro
militiam et grave Martis opus, tua cernere facta
adsuescat, primis et te miretur ab annis*¹²⁶ (Aen. VIII. 514-517).

Pallas is heel dierbaar voor zijn vader Euander. Deze neemt emotioneel afscheid van zijn zoon en bidt tot de goden hem de oorlog te laten overleven (Aen. VIII. 572-582). Door de wens van de vader ontwikkelt Aeneas een groot verantwoordelijkheidsgevoel over hem.

Pallas groeit snel uit tot een leidersfiguur die dapper is in de strijd¹²⁷. Tijdens een veldslag wordt hij echter gedood door Turnus. Door zijn dood denkt Aeneas dat hij gefaald heeft in zijn plicht tegenover Euander¹²⁸. Hij had hem namelijk een belofte gedaan, de belofte dat Pallas levend en wel terug zou keren van de oorlog (Aen. XI. 42-54). Hij heeft die belofte niet kunnen houden en zijn schuldgevoel doet hem aan zichzelf twifelen:

*Haec mea magna fides?*¹²⁹ (Aen. XI. 55).

¹²⁶ "Ook zal ik Pallas u als helper geven, / mijn hoop en mijn vertroosting! Laat hij onder / uw leiding zich gewennen aan de krijgsdienst / en aan het harde werk van oorlogvoeren; / laat hij uw grote daden leren kennen / en u bewonderen van zijn vroegste jaren" (Van Wilderode, 1973: 66-67).

¹²⁷ Aen. X. 367-372 en Aen. X. 397-398.

¹²⁸ "Het meest getroffen is Aeneas door de dood van Pallas, de jonge zoon van Euander die aan de zijde van Aeneas het krijgsbedrijf moest leren. Een hechte band verbond de enthousiaste, leergierige jongen met de ervaren krijger, zodat zijn dood Aeneas treft in zijn verantwoordelijkheid tegenover de vader én in zijn affectie voor de zoon" (Beyers, 1995: 133).

¹²⁹ "Is dit mijn zelfverzekerde belofte?" (Van Wilderode, 1973: 155).

Zijn eigen verdriet wordt aangewakkerd door de rouwklacht van Euander (Aen. XI. 152-181) nadat Aeneas het lichaam van Pallas naar zijn vader had laten terugbrengen. Deze rouwklacht geeft niet enkel de vaderliefde van Euander weer, maar is tevens een roep om wraak¹³⁰. Aeneas' eigen verdriet is verder niet onlogisch, hij zag Pallas als een voorbeeld voor zijn eigen zoon Ascanius:

Ei mihi quantum

*praesidium, Ausonia, et quantum tu perdis, lule!*¹³¹ (Aen. XI. 57-58).

Spillebeen neemt deze gevoelens ook op in *De levensreis van een man* en werkt verder met het beeld dat Vergilius van Pallas geschapen heeft: "Pallas was superieur, geduldig en behulpzaam. Aeneas behandelde de jonge Trojaan precies of het zijn jongere broer was geweest en leerde hem de erecode van de Etruskische ridders, waarmee hij voortreffelijk kon instemmen" (Levensreis 184). Aeneas houdt hier, zoals hij in de *Aeneis* bij Ascanius doet, Pallas *exempla* voor¹³², wat het verantwoordelijkheidsgevoel van Aeneas benadrukt. De verbondenheid met Ascanius brengt Willy Spillebeen ook in zijn roman aan: "Ascanius keek naar Pallas op en had in korte tijd veel van hem geleerd" (Levensreis 183).

Desalniettemin heeft het verantwoordelijkheidsgevoel van Aeneas een andere oorsprong bij Spillebeen. Er wordt geen vermelding gemaakt van een belofte tegenover Euander, de teruggave van het lijk van Pallas of van een rouwklacht. Aeneas ziet Pallas als zijnde verbonden met zijn eigen zoon Ascanius: "dat de dood van de jonge Pallas, de vriend van zijn zoon, hem persoonlijk erg zwaar was gevallen. Pallas was weliswaar slechts weinig ouder dan Ascanius, maar hun vriendschap herinnerde Aeneas aan de zijne, een half leven geleden, met de bewonderenswaardige Hector" (Levensreis 183). Pallas' vriendschap met Ascanius stelt Aeneas gerust omdat hij een goed voorbeeld vormt voor zijn zoon (Levensreis 184). Daarbovenop herinneren zij hem aan de belangrijkste vriendschapsrelatie uit zijn eigen jeugd. Zowel vaderplicht als liefde spelen hier een rol. Dit zijn tevens belangrijke componenten om, na de dood van Pallas, Aeneas' wraak op Turnus te begrijpen. Deze wraak draagt verder bij aan het tweede luik van het onderzoek omdat hier de menselijkheid (*humanitas*) van Aeneas in vraag wordt gesteld.

¹³⁰ Zie 4.1.3. De wraak op Turnus.

¹³¹ "Ach, Italië, / hoe sterke steun verliest gij, en gij, Julius!" (Van Wilderode, 1973: 155).

¹³² Zie 3.1.1. Aeneas als leidende vader.

4.1.3. De wraak op Turnus

Pallas wordt in de *Aeneis* gedood door Turnus¹³³. Zijn dood op zich is reeds tragisch te noemen door Pallas' jonge leeftijd¹³⁴. De woede en het verdriet van Aeneas zijn verder niet enkel te wijten aan de liefde voor de jonge krijger en zijn verantwoordelijkheidsgevoel, maar ook aan de ongelijke strijd¹³⁵ en daarbovenop de oneervolle roof van Pallas' wapenuitrusting¹³⁶ door Turnus: "Toen had Aeneas gezworen zich op Turnus te zullen wreken" (Levensreis 184).

Aeneas gaat het tweegevecht aan met Turnus. Initieel binden de twee de strijd aan met een contrasterend motief. Turnus strijdt voor de liefde van Lavinia: "Je wist intuïtief dat hij van haar hield" (Levensreis 189) terwijl Aeneas strijdt voor zijn volk: "Je keek toen achter jou naar je Trojanen en je zwoer voor hen te zullen vechten. Voor hun vrijheid" (Levensreis 190). Ook in de *Aeneis* is dit het geval¹³⁷. In *De levensreis van een man* is voor Aeneas leven of dood verder van minder belang: "Het kwam hem voor dat beide resultaten tenslotte eender waren en allebei van even weinig betekenis. Voor hem. Maar niet voor zijn volk, nee, niet voor zijn volk" (Levensreis 186). Naast deze plichtgetrouwheid spelen er, vooral in de *Aeneis*, gevoelens van schuld en wraak mee:

*Proxima quaeque metit gladio latumque per agmen
ardens limitem agit ferro, te, Turne, superbum
caede nova quaerens. Pallas, Euander, in ipsis
omnia sunt oculis, mensae quas advena primas
tunc adiit, dextraeque datae*¹³⁸ (Aen. X. 513-517).

Aeneas verslaat Turnus en krijgt de mogelijkheid zijn leven te sparen. Hij lijkt emotioneel bewogen door Turnus' smeekbede. Als hij echter ziet dat Turnus een deel van Pallas' wapenuitrusting draagt, ontsteekt Aeneas is een ziedende woede:

¹³³ Aen. X. 439-509.

¹³⁴ "Het is welbekend dat het thema van de voortijdige dood (*mors immatura*) een grote rol speelt in het pathetische epos van Vergilius" (Schrijvers, 1995: 207).

¹³⁵ "Beide episodes [de dood van Sarpedon en Patroclus in *Ilias XVI*] zijn door Vergilius gecontamineerd in het doden van de jonge Pallas door Turnus in een zeer ongelijke strijd (459 *viribus imparibus*)" (Smolenaars, 1995: 179).

¹³⁶ "Het roven van de *spolia* is de directe aanleiding voor de ondergang van Turnus én Hector. Niet het buit maken op zichzelf is afkeurenswaardig, maar het pralend dragen ervan (zie boven) lijkt een (Romeins) taboe te schenden" (Smolenaars, 1995: 182).

¹³⁷ "Voor hem [Turnus] is de oorlog tot deze persoonlijke aangelegenheid herleid, aan een verdrag dat de verhoudingen tussen beide volkeren zou moeten regelen denkt hij niet. Aeneas daarentegen ziet het voorstel voor een tweegevecht in het perspectief van een vredesovereenkomst" (Beyers, 1995: 134).

¹³⁸ "U zocht hij, Turnus, die u zeer beroemde / op de recentelijk bedreven manslag; / Zoveel ook stond hem duidelijk voor ogen: / Pallas, Euander, de gastvrije tafel / waar hij het eerst als vreemdeling [sic] werd genodigd, / de rechterhand der trouwe bondgenootschap" (Van Wilderode, 1973: 134).

*Ille, oculis postquam saevi monimenta doloris
exuviasque hausit, furiis accensus et ira
terribilis: 'tunc hinc spoliis indute meorum
eripere mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit.'
hoc dicens ferrum adverso sub pectore condit
fervidus; ast illi solvuntur frigore membra
vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras*¹³⁹ (Aen. XII. 945-952).

Ook Spillebeen wijst Aeneas' keuze om Turnus te doden toe aan de herinnering aan zijn dode vriend:

"Je liet je zwaard zakken, je zou grootmoedig zijn. Toen merkte je ineens, op Turnus' borst, het lederen met goud bestikte kuras van Pallas, de vriend van je zoon, de jongen die Turnus genadeloos had gevelde. Woede en haat ineens. Ze maakten je blind. Razernij in je ogen en je tanden, [...], je stootte toen toe, met het hele gewicht van je lichaam op je zwaard, er was nauwelijks weerstand" (Levensreis 192).

Spillebeen gaat echter nog een stap verder. Waar de *Aeneis* eindigt met het toeslaan van Aeneas, vertelt Spillebeen het vervolg: "je stootte toe tot het lichaam enkel nog een blok bloederig vlees was" (Levensreis 192).

De reactie van Aeneas lijkt in eerste instantie zowel in de *Aeneis* als in *De levensreis van een man* niet te stroken met het beeld van de *pious Aeneas*. De dood van Turnus is echter een daad van liefde voor zijn overleden vriend, een verplichting als het ware¹⁴⁰. Aeneas kan de dood van Pallas niet zomaar ongewroken laten, dat past niet bij zijn rol¹⁴¹. Bovendien past Aeneas daardoor perfect in het plaatje

¹³⁹ "Toen nu Aeneas door die wapenrusting / herinnerd werd aan bitter leed van vroeger, / ontvlamde hij in onbeheerste woede / en maakte razernij hem ontoegeeflijk: / "Zult gij, die u getooid hebt met de wapens / van mijn gedode vriend, mij nog ontsnappen? / Neen! Pallas geeft u thans de doodsteek, Pallas / wrekt zich door uw misdadig bloed te spillen!" / Zo sprak Aeneas; En in blinde woede / borg hij zijn zwaard vóór in de borst van Turnus; / de doodskou kroop door de verstilde leden / en met een zware zucht ontvlood het leven / verbitterd naar de onderaardse schimmen" (Van Wilderode, 1973: 233).

¹⁴⁰ "Cicero merkt in zijn Plichtenleer (*De officiis*) op dat wraakneming speciaal een verplichting is tegenover diegenen die ons dierbaar moeten zijn. Uit het epos blijkt duidelijk dat Pallas voor Aeneas een dierbare is, een vriend (*familiaris*), een zoon bijna. De wraakneming voor diens dood is wellicht te beschouwen als een soort van bloedwraak" (Schrijvers, 1995: 219).

¹⁴¹ "Dit persoonlijke verlies zet zich om in een plicht tot wraak en die was nodig om Aeneas op het strijdtoneel te laten optreden met de onmeedogendheid die de epische strijder in het algemeen wel kenmerkt, maar die Aeneas nog niet aan de dag had gelegd" (Beyers, 1995: 133).

van de Augusteïsche maatschappij¹⁴². Zijn aarzeling bevestigt echter zijn menselijkheid (*humanitas*), zijn medelijden (*misericordia*) en zijn wil tot vergeving (*mansuetudo*). Door liefde, toewijding en wraak handelt hij echter anders. De *pietas* is dus aanwezig, maar daarbovenop vervult Aeneas ook de plicht aan zijn overleden vriend¹⁴³. Het beeld van de *pius Aeneas* blijft behouden en wordt door het tweegevecht met Turnus ook bij Spillebeen bevestigd: "Jij was toen Aeneas, Aeneas de Trojaan, eindelijk de echte, eindelijk jezelf. Zo voelde het en het gaf je kracht en zelfzekerheid" (Levensreis 191).

¹⁴² "Ook de onvermijdelijke doodsteek die Aeneas Turnus in de laatste verzen van het epos toebrengt, wordt door deze plicht tot wraak gemotiveerd. En in deze motivatie toont Aeneas zich een heel herkenbaar voorvader van Augustus, die zijn militaire optreden in het teken had gesteld van de wraak voor de moord op zijn vader Caesar" (Beyers, 1995: 133).

¹⁴³ "het was immers beter de moordenaar van Pallas de weldaad van het leven te ontzeggen dan de dood van een vriend ongewroken te laten. Zo is in de persoon van Aeneas de morele waardigheid (*pietas*) bewaard, krachtens welke hij wilde vergeven, en ten opzichte van Pallas is de morele verplichting (*religio*) bewaard, omdat diens moordenaar niet is ontkomen" (Schrijvers, 1995: 214).

4.2. Aeneas en de goden

In dit deel wordt het derde luik van de *pious Aeneas* behandeld, namelijk het geloof in de goden. In de *Aeneis* van Vergilius is het geloof in de goden een vast ijkpunt. Hun aanwezigheid en de verheven opdracht van de Trojaanse held dirigeren mee het verloop van het verhaal¹⁴⁴ en worden in de openingsverzen al aangehaald, net als de rol van het fatum. De goden spelen dan ook een actieve rol. Het beste voorbeeld hiervan is de wrok van Juno:

*Arma virumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus Laviniaque venit
litora, multum ille et terris iactatus et alto
vi superum, saevae memorem Iunonis ob iram,
multa quoque et bello passus, dum conderet urbem
inferretque deos Latio genus unde Latinum,
Albanique patres, atque altae moenia Romae*¹⁴⁵ (Aen. I. 1-7).

Door de wrok van Juno vreest Venus voor de veiligheid van haar zoon. Jupiter verzekert haar echter dat Aeneas' lotsbestemming vastligt:

*Parce metu, Cytherea: manent immota tuorum
fata tibi; cernes urbem et promissa Lavini
moenia, sublimemque feres ad sidera caeli
magnanimum Aenean; neque me sententia vertit*¹⁴⁶ (Aen. I. 257-260).

Jupiter ziet er dus op toe dat het lot van Aeneas onveranderd blijft. Later, wanneer de oorlog in Italië uitbreekt, maant hij dan ook alle goden aan om uit de strijd te blijven. Het fatum moet zijn beloop gaan:

*Rex Iuppiter omnibus idem.
Fata viam invenient*¹⁴⁷ (Aen. X. 112-113).

¹⁴⁴ "De bijdrage die Aeneas heeft geleverd om de door de goden gewilde grote toekomst van Rome te realiseren, heeft Ovidius, *Metamorphosen* XV450, kernachtig in één woord samengevat: *penatiger* - penatendrager is hij geweest, meer niet" (Beyers, 1995: 137).

¹⁴⁵ "De grote daden van een man bezing ik / die, door zijn lotsbestemming uitgebannen, / het eerst van Trojes stranden in Italië / het kustland van Lavinium bereikte. / Veel werd hij over land en zee gedreven / door 't alvermogen van de hemelingen, / vooral de eeuwige wrok der wrede Juno. / Veel kreeg hij ook door oorlog te verduren / tot hij zijn stad zou stichten en zijn goden / in Latium doen wonen. Daar ontstonden / 't Latijnse volk, de vaders der Albanen, / de muren van het onvolprezen Rome" (Van Wilderode, 1975: 17).

¹⁴⁶ "Godin van Cythera, gij moet niet vrezen: / de toekomst van uw kroost blijft onveranderd. / Gij zult Lavinium, gelijk beloofd werd, / zien rijzen met zijn bolwerk, gij zult zelve / de held Aeneas tot de sterren dragen! / Nee, ik ben niet veranderd van gedachte" (Van Wilderode, 1975: 27).

Juno is echter enkel bereid haar haat te laten varen als de Trojanen opgaan in de Latijnen en hun gebruiken niet introduceren bij het volk van Italië:

*Verum age et inceptum frustra summitte furorem:
do quod vis, et me victusque volensque remitto.
Sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
utque est nomen erit; commixti corpore tantum
subsident Teucri. Morem ritusque sacrorum
adiciam faciamque omnis uno ore Latinos.
Hinc genus Ausonio mixtum quod sanguine surget,
supra homines, supra ire deos pietate videbis,
nec gens ulla tuos aeque celebrabit honores*¹⁴⁸ (Aen. XII. 832-840).

Jupiter stemt in met de eisen van Juno. Al lijkt het niet veel, toch wordt het doel van Aeneas hier bereikt. De Penaten van Troje zullen worden vereerd in Italië¹⁴⁹, hij heeft een nieuwe thuis voor hen gevonden. De uitkomst van Aeneas' zwerftocht ligt hier duidelijk in de handen van de goden.

Willy Spillebeen neemt de goden en de Penaten ook op in *De levensreis van een man*, maar bedeeft hen geen actieve rol toe. Zij treden niet op de voorgrond; van een goddelijke aanwezigheid of van het fatum is hier dus geen sprake. Wel is er een devotie voor de goden aanwezig met o.a. offers (Levensreis 87) en cultuspraktijken (Levensreis 150), en worden er aan hen natuurfenomenen en tekens toegeschreven (Levensreis 122-123). Typisch voor Spillebeens oeuvre is echter dat hij vraagtekens plaatst bij deze overtuiging. Waar er in de *Aeneis* onvoorwaardelijk geloof en devotie heerst, ontstaat er in *De levensreis van een man* bij Aeneas een dilemma tussen geloof en ongeloof, gevoed door angst en twijfel. Dit speelt een belangrijke rol in de opvattingen over Spillebeens gebruik van de *pius Aeneas*.

De jonge Aeneas stelt zijn geloof in vraag en is al snel overtuigd van de afwezigheid van de goden: "De goden antwoordden nooit, dat wist Aeneas al wel" (Levensreis 38). Vervolgens verwierpt Aeneas

¹⁴⁷ "Vorst Jupiter blijft zeker onpartijdig; / het noodlot zal zijn eigen wegen vinden!" (Van Wilderode, 1973: 117).

¹⁴⁸ "Ik geef u wat gij wilt, ik geef mij gaarne / gewonnen door een vrije wilsbeschikking. / Hun taal handhaven zullen de Italiërs, / tezamen met hun vaderlijke zeden / en ook hun naam blijft als vanouds dezelfde. / Slechts naar het lichaam zullen de Trojanen / zich met het volk van Latium vermengen. / Wél voer ik hier een nieuwe ritus binnen, / een nieuwe eredienst, - maar allen samen / zal ik door één taal tot Latijnen maken. / Het nageslacht, ontstaat uit de vermenging / met het Italisch ras, zal alle mensen / en goden door zijn vroomheid overtreffen; / geen ander volk zal u zo diep vereren!" (Van Wilderode, 1973: 228).

¹⁴⁹ "Aeneas heeft zijn zending volbracht, de Penaten zullen verder worden vereerd, maar meer heeft hij niet uit de Trojaanse brand kunnen slepen" (Beyers, 1995: 137).

de goden. De kiem hiervoor ligt in zijn vader Anchises¹⁵⁰. Hij is immers de persoonlijke god van zijn zoon: "Ik heb in mijn vader geloofd, zo is het, in mijn vader. En hij heeft me verraden en verkocht en verknecht" (Levensreis 170). Anderzijds is het ook Anchises die Aeneas de waarheid had kunnen vertellen over de goden en dan vooral over zijn goddelijke afkomst. Dit wordt geëxpliciteerd tijdens Aeneas' gesprek met Hector: "'Geloof jij ook in dat verhaaltje?' Aeneas schudde langzaam het hoofd. 'Natuurlijk geloof ik het niet, alleen weet ik niet wat ik erover moet denken. Mijn vader houdt eraan vast, hém durf ik geen uitleg vragen' (Levensreis 63). De verhaaltjes van de godenwereld vindt hij bijgevolg niet geloofwaardig en zelfs ridicuul. Ondanks zijn visie hierover, volgt hij de raad van Hector op: "Je moet altijd doen alsof je er wel degelijk in gelooft. Dat zal later je sterkte zijn, je luciditeit tegenover de anderen, de gelovers. Je moet die afkomst gebruiken, anders word jij misbruikt" (Levensreis 64). Hector zegt dus dat niet de goden of hun devotie, maar het idee van het geloof de kracht van de mens is. De mens creëert zijn eigen macht.

Het dilemma is echter complex. Net als het geloof is het ongeloof van Aeneas geen vast gegeven, hij ligt vaak in strijd met zichzelf. De goden blijven voor hem een twistpunt. Hij gelooft en bidt telkens er zich momenten van grote angst of twijfel voordoen. Zo is er de vlucht uit Troje: "je bezwoer het lot, de goden en je vader, het was hetzelfde, je bezwoer ze dat de man veilig uit Troje gevoerd mocht zijn" (Levensreis 108). Ook zien we deze ambivalentie tijdens het afscheid van Ascanius, net voor diens dood: "'Dat de goden je bewaren!' Aeneas meende het deze keer, hij die nooit in de goden geloofd had maar altijd deed alsof, hij méénde het" (Levensreis 204).

Aeneas maakt met andere woorden een evolutie door met betrekking tot zijn geloof. Hij zweeft tussen geloof, ongeloof en regelrechte haat. Dit laatste komt tot uiting bij zijn eigen nakende dood:

"wat geeft jullie onsterfelijke goden het recht de mensen te laten sterven, zijn wij dan honden die doodgaan en verdwijnen, ik protesteer, ik haat jullie, goden, ik kots op jullie, op jullie Tartaros en jullie Elyseese velden en jullie Styx en Acheron en al de rest: larie, volksverlakkerij, projecties geboren uit de angst van generaties en generaties stervers en uit een drang naar rechtvaardigheid, er is geen rechtvaardigheid, goden, die was er niet in Troje en die is er nergens" (Levensreis 170).

Dit is tevens terug te vinden bij de dood van Polubios: "Polubios werd gestenigd omdat die mensen zich mochten gedragen als goden, zo was het toch. En die mensen gedroegen zich als goden omdat

¹⁵⁰ Zie 2.1.3. Anchises als goddelijke leidersfiguur in het leven van Aeneas.

ze zich dat recht aanmatigden. Geloofden ze dan écht in die goden? Nee, ze geloofden alleen maar in zichzelf" (Levensreis 46). Aeneas plaatst de verantwoordelijken voor de dood van Polubios, met name zijn vader en koning Priamus, op dezelfde hoogte als de goden. Het feit dat zij over leven en dood beslissen is voor Aeneas het grootste voorbeeld van onrechtvaardigheid. Deze angst voor de dood is een zeer menselijke reactie en typisch voor Spillebeens portrettering van Aeneas¹⁵¹. Hij haat datgene wat hijzelf niet kan beheersen.

De haat voor de goden is een struikelblok voor de *pius Aeneas*. Maar zoals reeds gezegd, is Aeneas' haat, net als zijn geloof en ongeloof, geen vaststaand feit. Spillebeen laat Aeneas constant evolueren en laat hem op en top 'mens' zijn, met alle twijfels die daar bij horen. Aeneas beseft uiteindelijk dat hij zijn taak niet voor zichzelf, maar voor zijn volk moet volbrengen. Dit gaat in tegen de kritieken dat Aeneas zijn plicht enkel door zijn vader zou hebben vervuld en zodoende de liefde voor zijn medemensen zou hebben verloren¹⁵². De trouw aan zijn reisgenoten spoort hem er daarentegen toe aan zijn grotere plicht voorop te stellen en de rol van *pius Aeneas* op te nemen:

"dat vroeg je de goden, je voelde je toen wéér in die scheve positie - hoe iets vragen aan iemand in wie je niet echt geloofde? Of was het anders, iemand in wie je geen vertrouwen meer had? Even was er toen een tweestrijd binnen in jou en die tweestrijd is je leven lang blijven bestaan: je wou loyaal blijven én jezelf zijn, zo ongeveer was het toch. En loyaal zijn betekende de goden van je voorouders, van Anchises en van je ras respecteren, hun offers brengen, de hele ceremonie errond leiden; maar het betekende ook jezelf zijn, van dat allemaal het jouwe denken en tegelijk de gemeenschap waar je voor stond dienen, je eigen inzichten toetsen aan de inzichten van de medemensen en dan kiezen, niet voor jezelf, maar voor wat het beste heette te zijn" (Levensreis 108-109).

En dat is nu net hetgene wat het begrip *pietas* voor de Aeneas van Spillebeen inhoudt. Hij wil kiezen voor het juiste, het goede. Niet voor zichzelf, maar voor zijn gemeenschap, zijn vrienden en zijn geliefden. Met hen als drijfveer moet Aeneas zijn plicht vervullen. Het heeft hem veel moeite gekost om die invulling te geven aan het epitheton dat hij al eeuwen met zich meedraagt. Desalniettemin vormt dit de kern van *pietas* voor Spillebeens menselijke Aeneas: "je hebt besloten zonder geloof trouw te zijn aan de goden, aan je vader, aan de anderen, aan je volk in de verdrukking, je hebt besloten dat je altijd het eerste zou kiezen voor de anderen en dan pas voor jezelf" (Levensreis 109).

¹⁵¹ Roggeman, 1983: 15-16.

¹⁵² Verhaeghe, 1984: 291.

5. Conclusie

Willy Spillebeen legt in zijn roman *Aeneas of de levensreis van een man* andere accenten bij de invulling van het begrip *pietas* dan Vergilius in de *Aeneis*. Aeneas' levensreis is een leerproces. Het hoofdpersoonage leert wat het is om zijn plicht te vervullen zonder zijn eigen persoonlijkheid daarbij te verliezen. Hij vindt op het einde van zijn leven een balans tussen 'liefde' en 'plicht' en kan zich zodoende losmaken van de druk van zijn omgeving. Het gebrek aan respect en liefde voor de vader, dat door Anchises zelf veroorzaakt is, wordt opgevangen door Hector en Polubios. Zij vormen een tegengewicht voor de gevallen Anchises waardoor Aeneas, in tegenstelling tot wat critici vaak beweerden, dit aspect van *pietas* niet volledig verloren is. Ook kan Aeneas, door toedoen van Ascanius en Elissa, de cyclus van zelfvervreemding doorbreken die met zijn plicht samenhangt. Hij neemt eigen beslissingen die de liefde in zijn leven, en in dat van anderen, voorop stelt en zodoende wordt *humanitas* één van de belangrijkste componenten van zijn *pietas*. Deze *humanitas* vindt, zo goed als parallel aan de *Aeneis*, een verdere uitwerking in de relatie met Pallas en de wraak op Turnus. De eigenlijke invulling van de *pietas* bij Spillebeen is gestoeld op liefde, en dan voornamelijk de liefde voor zijn medemens. Aeneas strijdt niet voor zichzelf, maar voor zijn volk. Dit aspect van de *pius Aeneas* is ook bij Vergilius aanwezig, maar dient in *De levensreis van een man* een hoger doel. Het is namelijk de enige reden waardoor het vervullen van zijn plicht, na een leven van zelfvervreemding, voor Aeneas draaglijk wordt. Zijn drijfveer is er met andere woorden één van menselijke genegenheid en trouw. Dat verklaart ook het aspect van ongeloof in *De levensreis van een man*. Spillebeen laat zijn roman nu eenmaal draaien rond menselijkheid, niet rond *religio*. De liefde en trouw voor zijn volk maakt dat Aeneas boven het individueel egoïstische uitstijgt en zijn plicht vervult, niet omdat de goden hem dat hebben opgedragen, maar omdat hij die diep menselijke drijfveer bezit. Deze medemenselijkheid zorgt er bovendien voor dat Aeneas niet vervreemdt van zichzelf, maar uit zijn eigen hart beslissingen kan nemen. Deze aspecten van de menselijke Aeneas van Spillebeen vormen samen het beeld van de *pius Aeneas* uit *De levensreis van een man*.

6. Bibliografie

Primaire literatuur

H.J. De Roy Van Zuydewijn, *Homerus Ilias, de wrok van Achilles*. Amsterdam, 2004.

W. Spillebeen, *Aeneas of de levensreis van een man*. Leuven, 1999.

W. Spillebeen, *Steen des aanstoots*. Antwerpen, 2004.

A. Van Wilderode, *Vergilius Aeneis 1-6*. Brugge, 1975.

A. Van Wilderode, *Vergilius Aeneis 7-12*. Brugge, 1973.

Secundaire literatuur

C. Alleene, 'Willy Spillebeen', *De Spectator* (1983), 24-29.

R. Ball, 'Theological Semantics: Virgil's Pietas and Dante's Pietà.' In: R. Jacoff & J.T. Schnapp (ed.), *The Poetry of Allusion: Virgil and Ovid in Dante's Commedia*. Stanford, 1991, 19-36.

R. Beyers, 'Aeneas in het beloofde land? Acculturatie in de Aeneis.' In: R. Van Der Paardt (ed.), *Winnaars en Verliezers, een bundel artikelen over het werk van P. Vergilius Maro*. Leiden, 1995, 126-140.

L. Delfo, 'Willy Spillebeens Aeneas, of Het masker van de mythe afgetrokken', *Dietsche warande en Belfort* 128, nr.3 (1983), 202-209.

J. Ector, 'Aeneas wordt Spillebeen, en andere Griekse sagen in de moderne letterkunde', *Kultuurleven* 51, nr. 5 (1984), 472-480.

'Elissa.' In: *Enciclopedia Virgiliana*, Firenze, 1984, II, 202-203.

J. Farrell & M.C.J. Putnam, *A Companion to Vergil's Aeneid and its tradition*. Oxford, 2010.

C. Fuqua, 'Hector, Sychaeus, and Deiphobus: Three Mutilated Figures in Aeneid 1-6', *Classical Philology* 77, nr. 3 (1982), 235-240.

K.W. Gransden, *Virgil, The Aeneid*. Cambridge, 1990.

E. Henry, *The Vigour of Prophecy: A Study of Virgil's Aeneid*. Illinois, 1989.

L. Herman & B. Vervaeck, *Vertelduivels. Handboek vertaalanalyse*. Antwerpen, 2001.

- V. Hunink, 'Oorlog en liefde in Vergilius' Aeneis.' In: R. Van Der Paardt (ed.), *Winnaars en Verliezers, een bundel artikelen over het werk van P. Vergilius Maro*. Leiden, 1995, 157-171.
- A. La Penna, 'Didone.' In: *Enciclopedia Virgiliana*, Firenze, 1984, II, 48-57.
- P. Lateur, *Homeros Ilias, wrok in Troje*. Amsterdam, 2010.
- W.C. McDermott, 'Elissa', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 74 (1943), 205-214.
- W. Moskalew, *Formular Language and Poetic Design in the Aeneid*. Leiden, 1982.
- H. Osborne Ryder, 'The Boy Ascanius', *The Classical Weekly* 10, nr.27 (1917), 210-214.
- W.M. Roggeman, 'Gesprek met Willy Spillebeen', *De Vlaamse Gids* 67, nr.3 (1983), 7-21.
- V.J. Rosivach, 'Pallante.' In: *Enciclopedia Virgiliana*, Firenze, 1984, III, 941-944.
- V. Schmidt, 'De rol van Venus in de Aeneis.' In: R. Van Der Paardt (ed.), *Winnaars en Verliezers, een bundel artikelen over het werk van P. Vergilius Maro*. Leiden, 1995, 116-125.
- P.H. Schrijvers, 'De retorica van het medelijden en de slotscène van de Aeneis.' In: R. Van Der Paardt (ed.), *Winnaars en Verliezers, een bundel artikelen over het werk van P. Vergilius Maro*. Leiden, 1995, 203-221.
- J.J.L. Smolenaars, 'De dood van Pallas en van Turnus in Vergilius' Aeneis X en XII, De sturende invloed van het homerische model.' In: R. Van Der Paardt (ed.), *Winnaars en Verliezers, een bundel artikelen over het werk van P. Vergilius Maro*. Leiden, 1995, 172-202.
- F. Speranza, 'Acate.' In: *Enciclopedia Virgiliana*. Firenze, 1984, I, 8-9.
- W. Spillebeen, 'De Aeneis versus De Levensreis van een man', *Dietsche Warande en Belfort* 134, nr. 3 (1989), 288-295.
- E. Tack, *Karakterisering van Aeneas (en Dido) in de jeugdromans van Imme Dros, Paul Biegel, Ed Franck en Willy Spillebeen. Masterproef*. Gent, 2011.
- A. Traina, 'pietas.' In: *Enciclopedia Virgiliana*, Firenze, 1984, IV, 93-101.
- G.J. Van Bork & P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. De Haan, Weesp, 1985.
- R. van der Paardt, 'De Dido-cyclus van Hans Berghuis.' In: R. Van Der Paardt (ed.), *Een Vertrouwd Gevoel van Onbekendheid, opstellen over antieke intertekstualiteit*. Leiden, 1996, 118-131.

R. van der Paardt, 'Een vertrouwd gevoel van onbekendheid, interpretaties van Vergilius' Aeneis.' In: *2000 Jaar Vergilius*. 's Gravenhage, 1982, 31-46.

R. van der Paardt, 'Het Dido-boek van Vergilius.' In: R. Van Der Paardt (ed.), *Een Vertrouwd Gevoel van Onbekendheid, opstellen over antieke intertekstualiteit*. Leiden, 1996, 19-28.

E. Verhack en R. Lenaers, *Aantekeningen voor de leraar bij anima Vergiliana uit de Aenéis*. Luik, 1977.

A. Verhaeghe, 'Het leven mythologisch doorgelicht. Een analyse van Spillebeens 'Aeneas of de levensreis van een man', *Goede Vondsten* (1984), 297-296.

D. West, 'The Deaths of Hector and Turnus', *Greece & Rome* 21, nr.1 (1974), 21-31.